

LEPRA I SOCIETAT EN LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XX: LA COLÒNIA-SANATORI DE FONTILLES (1908/1932) I LA SEUA INTERVENCIÓ PER LA SEGONA REPUBLICA *

Josep Bernabeu Mestre
Teresa Ballester Artigues

A tots aquells que des de diferents posicionaments i ideologies han contribuït a dignificar l'existència del malalt leprosi i han fet una realitat la seua integració social.

1. INTRODUCCIÓ

La investigació que presentem pretén estudiar el procés d'incautació-intervenció que sobre la Colònia-Sanatori Sant Francesc de Borja de Fontilles per a leprosos va dur a terme el govern de la Segona República espanyola el 1932.

En aquest treball intentem analitzar els motius pels quals es va decidir la posada en marxa d'aquella mesura i la polèmica científica, política, religiosa i social que s'hi va desencadenar.

De fet, la decisió d'incautar l'esmentada leproseria, i la polèmica consegüent, no podien deslligar-se de la consideració de la lepra com a malaltia social. És un fet comunament acceptat que aquesta malaltia independentment de com es manifeste afecta sempre la vida social del malalt, però poques malalties han tingut conseqüències tan horribles per a la vida social dels malalts com la lepra ⁽¹⁾.

La societat ha reaccionat sempre de manera violenta en veure la desagradable aparença dels leprosos. Però mentre el cos consumit del tuberculós ha inspirat llàstima, les malalties de la pell han rebut la consideració de repugnants. Circumstància que s'ha vist agreujada quan -aquest és el cas de la lepra- han tingut el caràcter de malaltia incurable ⁽²⁾.

La lepra ha aparegut sempre clarament diferenciada de totes les altres malalties. En el procés d'estigmatització de la malaltia han jugat un paper fonamental l'associació entre la lepra i les referències a passatges bíblics que en parlen ⁽³⁾; la circumstància històrica que la lepra, com a tal malaltia, haja aparegut mesclada amb una gran varietat de malalties dermatològiques i nervioses alhora que deformants i mutilants, a més d'haver participat en la polèmica suscitada de la possible contagiositat ⁽⁴⁾.

3. — D'exemple ens serveix el «Cuadro sinóptico de la ley y conocimiento de la lepra según Moisés», que apareix com a apèndix a la publicació *CARIDAD HEROICA. Colonia-Sanatorio Nacional de San Francisco de Borja para los pobres leprosos* (1904, València, Tip. de Miquel Gimeno, 187, ps. [p. 67-70]) i que va servir de presentació al projecte de construcció de la leproseria de Fontilles el 1904.

4. — GUSSOW, Z.; TRACY, GS. (1970), «Stigma and the leprosy phenomenon: the social history of a disease in the nineteenth and twentieth centuries», *Bull. Hist. Med.*, 44, ps. 425-449 (p. 425-426). K A U F M A N N, A E ; SOTORRIO ROMERO, MC; VIDAL Y XIFRE, R. (1985), *La lepra y sus imágenes. Enfermedad estigmática y muerte social*, Madrid, Institut Nacional de Serveis Socials, p. 23-24, esmenten que en les malalties greus, com la lepra, «la función social de la dimensión metafórica es la de ejercer un control al acentuar los aspectos rechazantes de la enfermedad. Así en la lepra se alude a los aspectos estigmáticos relacionados con la deformación física y el contagio. La metáfora, primer paso de la secuencia hasta la marginación, genera ciertas ideas usuales que se incorporan al cúmulo de conocimientos de la medicina popular y se reproducen en la población a través del rumor y la identificación con estas primeras ideas negativas, determina una automarginación del enfermo y una vuelta hacia sí mismo».

* Aquesta és un versió modificada del treball que els autors han publicat a la revista *Dynamis*, 11, (1991).

1. — SIGERIST, H.E. (1987), «Enfermedad y vida social» en *Civilización y enfermedad*, Mèxic, Biblioteca de la Salud, ps. 89-93.

2. — SIGERIST, H.E. (1987), *op. cit.*, p. 90.

L'interés d'una investigació com la que ara presentem consisteix, d'una banda, en l'oportunitat de poder valorar les influències entre salut-malaltia i canvi polític, i més concretament la importància del canvi social i de les orientacions polítiques dominants, conseqüència de l'arribada de la Segona República, per a explicar un esdeveniment com el que ara ens ocupa ⁽⁵⁾. D'altra banda, l'oportunitat de conèixer el procés de desestigmatització de la lepra i del malalt leprós, resultat de la col·lectivització de l'assistència que es donava als leprosos i dels propis progressos de la ciència mèdica ⁽⁶⁾.

En tercer lloc, el treball contribueix a recuperar el passat d'una institució com la leproseria de Fontilles per al període comprés entre 1908, moment en què es va obtenir l'autorització d'obertura de la colònia-sanatori, i juny de 1932, moment en què es produeix la confiscació per part de la Segona República ⁽⁷⁾.

Per a dur a terme l'estudi, a més de les actes de la Junta de Govern del Patronat Sant Francesc de Borja ⁽⁸⁾, propietari i promotor del Sanatori, s'han consultat els diferents òrgans d'expressió amb els quals va comptar, primerament, el projecte de creació de la leproseria ⁽⁹⁾, i més tard, una vegada creat el Sanatori, amb la revista *Fontilles* ⁽¹⁰⁾.

També s'ha utilitzat la història oral procurant abraçar tots els possibles aspectes relacionats amb la temàtica de la investigació i amb entrevistes a malalts que van viure aquells fets, a personal administratiu, a veïns de les poblacions pròximes, etc. També les col·leccions legislatives on es recullen els decrets, les ordres i les reials ordres que s'ocupen de la leproseria o d'aspectes que hi tenen relació i que van ser promulgats entre 1904 i 1932 ⁽¹¹⁾.

Finalment, per a l'anàlisi de les causes, les conseqüències i la polèmica suscitada per la intervenció de la leproseria de Fontilles ha resultat d'especial interès la utilització de la premsa provincial i comarcal ⁽¹²⁾.

5. — DURÁN, M.ª Angeles (1983), *Desigualdad social y enfermedad*, Madrid, Tecnos, p. 32. MAZUECOS JIMÉNEZ, A. (1980), «La política social socialista durante el primer bienio republicano: trabajo, previsión y sanidad. *Estudios de Historia Social*, 1980, 141-43 i 153-55. La República nascuda el 14 d'abril de 1931 va suposar a més del canvi polític un canvi social que es va traduir en importants transformacions socials, a més a més d'accions específiques encaminades a millorar la situació de benestar de determinats grups socials, com ocorre amb el cas que ens ocupa.

6. — GUSSOW, Z; TRACY, G.S. (1970), *op. cit.*, ps. 425-449.

7. — A falta fins hores d'ara de l'estudi històric de conjunt que la seua importància reclama, des d'un punt de vista històric-sanitari del Sanatori pot consultar-se: DE LAS AGUAS, José Terencio (1983), «75 años de lucha contra la lepra en Fontilles» (editorial), *Fontilles*, XIV, 215-220. En aquest article únicament ens ocupem dels antecedents i les circumstàncies que van dur a la intervenció estatal de la leproseria el 1932, sense entrar a analitzar el nou model assistencial que es va posar en marxa per les autoritats sanitàries de la Segona República. En l'actualitat, junt amb aquest últim aspecte, estudiem l'interessant i no menys polèmic procés de reprivatització que va tenir lloc entre 1940 i 1942.

8. — *Libro de actas de la Junta de Gobierno del Patronato San Francisco de Borja, 1914-1932* (des d'ara AAP). S'han consultat les còpies mecanografiades de les originals.

9. — CARIDAD HEROICA. *Colonia-Sanatorio Nacional de San Francisco de Borja para los pobres leprosos* (1904), *op. cit.* en nota 3, estava destinada a difondre la idea de la construcció de la leproseria. Posteriorment apareixerà amb caràcter periòdic la revista publicada a València amb el nom de *La lepra*, entre 1905 i 1909, amb el subtítol de *Revista Mensual órgano de la Colonia-Sanatorio Nacional San Francisco de Borja para leprosos*.

10. — BERNABEU MESTRE, Josep (1991), «Fontilles», en Moreno Sáez, F. (dir.) *La prensa en la comarca de la Marina Alta*. Alacant, Institut Juan Gil-Albert, en premsa. Publicada ininterrompudament des de 1909 fins el juny de 1932 i represa el 1941, en realitat es tracta de la continuació de la revista *La Lepra*, que s'ha comentat en la nota 9 es va publicar entre 1905 i 1909, any en què va canviar el títol pel de *Fontilles*.

11. — SANIDAD NACIONAL. *Disposiciones oficiales* (1904-1935), Madrid, Ministeri de la Governació, 31 vols.

12. — Hem de destacar, pel paper que hi va acomplir en les polèmiques suscitades per la lepra i el propi Sanatori, diaris com *El Luchador*, el diari de més prestigi entre el progressisme alacantí i òrgan d'expressió del Partit Republicà Radical Socialista, la fracció més esquerrana dels republicans; *El Correo*, representant de les posicions més conservadores del republicanisme; *El Día*, paladí de l'opinió catòlica, i el *Diario de Alicante*, diari conservador que a la fi de 1931 es va convertir en l'òrgan d'expressió del Partit Republicà Radical de Lerroux -cit. per MARTÍNEZ LEAL, J. (1990), «República i Guerra Civil», en *Història de la ciudad de Alicante*, Alacant, Patronat V Centenari, vol. IV, p. 273-, junt amb *El Eco de la Marina*, editat a Pego i portaveu de la Dreta Regional Valenciana (BALLESTER ARTIGUES, T. (1991), «*El Eco de la Marina*», en Moreno Sáez, F. (dir.), *op. cit.*), diari que a pesar de ser l'únic que es publicava a la comarca de la Marina Alta, a penes arreplega notícies relacionades amb la polèmica suscitada per la intervenció.

2. LA LEPRO A EUROPA A FINALS DEL SEGLE XIX I PRIMERES DÉCADES DEL SEGLE XX: LA NOVA VISIÓ D'UN VELL PROBLEMA.

El mal de Hansen, propi de les zones tropicals, va invadir Europa occidental al principi de l'edat mitjana i va arribar a adquirir un caràcter endèmic, sobretot entre els sectors socioeconòmics més desfavorits ⁽¹³⁾.

Seria, això no obstant, en el segle XIX, moment en què es va suscitar el debat científic sobre la seua contagiositat, quan tindria lloc l'inici d'una llarga i complicada controvèrsia ⁽¹⁴⁾. Aquesta es va veure accentuada per les veus d'alarma que d'una manera especial en la segona meitat del segle XIX cridaven l'atenció sobre la potencial amenaça pandèmica que per a Europa podia suposar la malaltia i a partir sobretot del record recent d'anteriors epidèmies d'origen forani (còlera, febre groga, etc.) ⁽¹⁵⁾.

D'altra banda, el triomf de la mentalitat etiopatològica en la medicina europea del segle XIX, la consolidació d'una disciplina com la microbiologia, juntament amb el descobriment del bacil de la lepra el 1871 per A. Hansen, van facilitar la consideració majoritària de la lepra com a malaltia contagiosa enfront dels qui la consideraven hereditària ⁽¹⁶⁾.

A la fi del segle XIX, la lepra era considerada una malaltia altament contagiosa, incurable i amb una alta prevalença entre els asiàtics, els negres i els habitants del subcontinent indi.

A l'Estat espanyol són nombrosos els testimonis que posen de manifest el protagonisme i l'actualitat que la lepra havia tornat a adquirir, com acabem de comentar, en el segle XIX. Circumstància accentuada per la condició de focus endèmics que tenien algunes zones del nostre país ⁽¹⁷⁾.

Així mateix, en l'últim quart de segle XIX i els primers decennis del XX va tenir lloc una transformació dels punts de vista occidentals sobre la lepra: d'una entitat clínica temuda es va passar a l'estatus de fenomen estigmatitzat ⁽¹⁸⁾.

13. — SAN MARTÍN BABIOCA, I. (1966), *La lepra en España en el siglo XIX*, València, Quaderns Valencians d'Història de la Medicina i de la Ciència, (núm. 3, sèrie A [Monografies]), 164 ps. DE LAS AGUAS, José Terencio (1976-1979), «La lepra en el Reino de Valencia», *Fontilles*, X, 331-4; X, 467-9; X, 601-4; XI, 347-50; XI, 465-6; XII, 5-10. REVERTE COMAS, José Manuel (1980), «La lepra en la Historia», *Fontilles*, XII, 565-592. MC GREW, RE; MC GREW, MP (1985), «Leprosy, Hansen's disease» en *Encyclopedia of Medical History*, New York, McGraw-Hill, p. 161-165.

14. — GUSSOW, Z.; TRACY, GS (1970), *op.cit.*, p.434.

15. — *Ibidem*, p. 436.

16. — MC GREW, RE; MC GREW, MP, (1985), *op. cit.* ps. 161-5. SÁNCHEZ GARCÍA, Rosa (1988), «Polémica en torno a la patogenia de la lepra en la primera mitad de nuestro siglo en España», en Egea, A.; Blázquez, D. (eds) *Actas del VIII Congreso Nacional de Historia de la Medicina*, Murcia-Cartagena, 18-21 de diciembre de 1986, Murcia, Càtedra d'Història de la Medicina, vol. I, ps. 328-341.

17. — MÉNDEZ ALVARO, Francisco. (1860), *La lepra en España a mediados del siglo XIX. Su etiología y profilaxia*, Madrid, Imp. M. Rojas, p. 48, en exposar les conclusions de la memòria presentada a la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Madrid, assenyalava: «1. No sólo existe lepra en España, sino que va tomando cada día nuevo incremento, hasta el punto de infundir ya serios temores para el porvenir; 2. Necesidad de que el gobierno, ilustrado por la ciencia médica, emplee de manera activa y seguida, los medios adecuados

y poderosos que posee para contenerla». Hi va afegir que l'aïllament era la més poderosa de totes les disposicions, ja que aconseguia combatre alhora el problema de l'herència i del contagi. D'altra banda, Sánchez Covisa, encara el 1928 (*Problema social de la lepra a España*, Madrid, Est. Tipogràfic, p. 46), assenyalava com «al correr el segle XVII se consideró casi extinguida; es preciso llegar al segundo tercio del segle XIX, para oír hablar de nuevo de la lepra [...] aumenta, se presenta no sólo en los focos reconocidos oficialmente, sino en sitios que se han considerado siempre libres de ella».

18. — *Ibidem*, p. 440. com a testimoni d'aquesta actitud podem citar el text de Francisco Tello Muñoz publicat el 1928 (*Discurso de contestación a Sánchez Covisa...*, Madrid, Est. Tipogràfic, p. 66):

«la lucha contra las enfermedades contagiosas constituye un problema social con matices diferentes para cada una de ellas [...] en el caso de la lepra, la extraordinaria duración de la enfermedad y el horror que los enfermos provocan en las gentes que los rodean le dan caracteres especiales. La duración de la enfermedad transforma el aislamiento en una prisión a perpetuidad y la aversión del medio hace muy difícil la convivencia de los enfermos con los sanos [...] el aislamiento fundado en la contagiosidad constituye la base de la profilaxis leprosa en tanto que no conocamos procedimientos que exalten la inmunidad, o recursos terapéuticos que curen de manera indudable».

Des d'una perspectiva europea els mètodes de segregació i reclusió de la població afectada i sobretot l'impediment que els afectats d'altres països europeus pogueren immigrar era suficient per a controlar la malaltia. El 1897 la Primera Conferència Internacional sobre la Lepra conclouia «que la mejor medida preventiva para la lepra era el aislamiento [...] sistemas de notificación obligatoria, observación y aislamiento [...] recomendados a todas las naciones» ⁽¹⁹⁾.

Entre les raons que poden ajudar a explicar la importància que van arribar a adquirir la segregació i l'aïllament com a mesures més exteses per a combatre el problema de salut que suposava la lepra, podem citar les següents: ⁽²⁰⁾ en primer lloc, la pròpia actitud de les famílies dels leprosos, que davant la possibilitat de perdre'l opten per amagar-los, en segon lloc, raons d'índole econòmica, perquè resultava més econòmic i efectiu tenir-los junts en una leproseria, que tractar-los individualment a casa o permetre'ls viure de la caritat pública en els carrers, ja que la major part dels malalts eren indigents, i en tercer lloc, la possibilitat que la leproseria proporciona als mateixos malalts de lepra per a combatre l'ostracisme social, perquè no en va és allí on conviuen i comparteixen l'infortuni amb altres pacients.

Històricament han estat els ordes i els instituts religiosos depenents de l'Església, els que han dominat l'assistència i atenció als leprosos. Només des de la creació el 1948 de l'Organització Mundial de la Salut (OMS) hi ha hagut un interès per part dels professionals de la salut pública per a aquesta malaltia. Des de les modestes infermeries creades el 1874, han estat nombroses les institucions, els asils i els establiments que organitzacions de naturalesa religiosa han anat construint al llarg de tot el món. En descobrir la població indesitjable dels leprosos, els religiosos hi van descobrir un grup de persones que vivien al marge de la societat, a més de descobrir-hi un món lligat a les ensenyances i a les pràctiques religioses més commovedores. Va tenir lloc el canvi d'un estigma secular per un estatus moral expressat amb paràboles. Però la paràbola va tenir una altra conseqüència per als leprosos, a més de l'atenció mèdica i la simple atenció. A poc a poc, la malaltia va anar adquirint una condició moral, i va passar a necessitar un diagnòstic moral. Es tractava d'una aflicció, en part, categoritzada socialment d'acord amb la condició d'aquells que la patien. L'*status* del leprós passa a estar condicionat per l'*status* dels vigilants, dels religiosos i no dels metges ⁽²¹⁾, tal com es pot comprovar en llegir la dedicatòria on, a manera de pròleg, exposaven els promotors del sanatori de Fontilles les seues idees sobre el malalt leprós:

«leprosos vosotros en el cuerpo, lo somos aún más nosotros en el alma, por esto os amamos y nos encomendamos en vuestras oraciones, para que el Señor libre a España de la doble lepra del error y de la creciente corrupción de costumbres que todo lo invade y empozona. Dignaos aceptar el testimonio de nuestra más pura caridad y que pronto os veamos reunidos en el Sanatorio Nacional de San Francisco de Borja» ⁽²²⁾.

D'altra banda, els malalts de lepra que arriben al sanatori estan marcats tant per la misèria com per la malaltia. L'assistència que se'ls ofereix té una

19. — GUSSOW, Z; TRACY, GS (1970), *op. cit.* en nota 4, p. 435-6.

20. — SIGERIST, H.E. (1987), *op. cit.* en nota 1, p. 93.

21. — GUSSOW, Z; TRACY, GS (1970), *op. cit.*, nota 4, ps. 444-446.

22. — *Caridad Heroica...* (1904), *op. cit.*, nota 3, p. 7.

connotació represiva, més encara que les atencions que se li puguin proporcionar en una institució sanitària especialitzada ⁽²³⁾. En aquell context ni el guariment ni la readaptació social apareixen com un horitzó probable, l'estada en el sanatori no revesteix el caràcter d'estada temporal o passatgera, es tracta més bé d'un complicat calvari amb una fi tràgica ⁽²⁴⁾.

Les leproseries, com les altres institucions, apareixen amb el fi de vigilar la desviació social (en el cas de la lepra condicionada pels canvis biològics i socials que causa la malaltia), i exercitar una funció de control social que s'entreu, més clarament, en les primeres leproseries que hi hagueren a Europa, on la funció explícita de l'internament era la custòdia perquè no hi havia ni medicina, ni tractament adequat per a la malaltia ⁽²⁵⁾.

A més, hi ha una estreta associació entre els atributs que es confereixen a una persona que pateix una malaltia greu i la institució que l'allotja. L'estigma que s'associa amb el malalt, normalment, es fa extensiu a la institució, tal com sol ocórrer en el cas de les leproseries, cosa que determina que la resta de la societat es desentenga del que es fa amb els pacients mentre els mantinga físicament segregats ⁽²⁶⁾.

Un dels principis que guia l'actuació de l'Església és el de la *subsidiarietat* ⁽²⁷⁾. Els valors religiosos i humans que l'informen es manifestaran tant en el domini de les relacions empresarials com en l'estil d'assistència que porta a terme. El malalt és l'individu marginat per la societat i psicològicament en estat d'inseguretat i d'angoixa. Però l'hospital de l'Església és una concrecció d'un sistema de valors que comporta certes normes ètiques específiques ⁽²⁸⁾.

En aquell ambient era habitual que es produïra una confusió entre higiene i moral. A la prohibició de beure i de fumar, els reglaments solien afegir prohibicions vejatòries: separació absoluta d'ambdós sexes, prohibició de jocs i d'eixides, reglamentació estricta de les visites, etc. Totes aquestes situacions conduïen a unes altres conflictives com fugides, recerques desesperades d'alcohol o episodis de violència individual o col·lectiva. Tampoc era freqüent que totes aquestes situacions de vida col·lectiva forçada conduïen al naixement d'associacions que solien adoptar la forma de cooperatives pròpies de cada establiment. Encara que en ocasions definides per criteris polítics, solien canalitzar el descontentament dels malalts cap a una perspectiva constructiva ⁽²⁹⁾.

Aquell principi de subsidiarietat, encara que va servir per a desenvolupar una important funció humanitària durant l'exclusiu període d'asil, no va ser tan efectiu amb el tractament de la malaltia ⁽³⁰⁾. Aquesta circumstància motivaria que una de les primeres reivindicacions dels malalts fóra rebre una assistència mèdica en condicions.

26. — *Ibidem*, p. 110.

27. — PERINAT, A.; SOLA, F. (1978), «La Iglesia ante la reforma sanitaria», en De Miguel, J. (ed) *Planificación sanitaria*, Madrid, CIS, p. 271.

28. — *Ibidem*, p. 110.

29. — DESSERTINE, D.; FAURE, O. (1978), *op. cit.*, nota 23, ps. 233-234.

30. — *Ibidem*, p. 447. Serveix com a exemple el testimoni d'Alfredo Pérez Dagnino, quan emetia les seues opinions sobre leproseria de Fontilles el 1915 (*Concepto moderno de la lepra y su estado actual en la provincia de Alicante*, tesi de doctorat, Universitat de Madrid, ps. 132-136):

«[...] tiene poco de médico, su carácter es genuinamente religioso, místico [...] el bondadoso P. Ferris, acreditó nuestro supuesto de que la intervención del médico está reducida, al presente, a su más mínima expresión [...] por lo tanto en el sanatorio se recurre principalmente a los medios higiénicos naturales y a la conformación del espíritu.

«Los iniciadores de la obra, son merecedores de los mayores encomios; es grandiosa, humanitaria, responde a un fin eminentemente piadoso [...] pero reconociendo lo beneficioso de este establecimiento, hay que convenir que, dado su actual modo de regimenterse, no concluirá con la lepra de la provincia de Alicante [...] muy bien la misión cumplida por la religión [...] únicamente ella puede contrarrestar la desesperación [...] pero el médico debe aspirar también, dentro de esos establecimientos, a cumplir su cometido, es decir, a paliar y a sanar».

23. — DESSERTINE, D.; FAURE, O. (1988) «Malades et sanatoriums dans l'entre-deux-guerres», *Peurs et terreurs face a la contagion*. París, Fayard, p. 229.

24. — DESSERTINE, D.; FAURE, O. (1988), *op. cit.*, p. 230.

25. — KAUFMANN, AE.; SOTORRIO ROMERO, MC.; VIDAL Y XIFRE, R. (1985), *op. cit.*, nota 4, p. 271.

En últim lloc, assenyalar com el procés de desestigmatització de la malaltia, el que s'anomena «teoria» de la desestigmatització, tindria un origen recent. Concretament hauria tingut lloc entre 1920 i 1930 ⁽³¹⁾, moment en què van començar a modificar les antigues idees i creències sobre el mal de Hansen ⁽³²⁾.

Aquest procés seria el resultat, a més de la resecularització de la malaltia ⁽³³⁾, del desenvolupament d'una quimioteràpia efectiva, primer de forma modesta com l'oli medicinal (chaumoogra) en la dècada dels anys vint, més recentment amb la introducció de les sulfones en els anys quaranta; de la posada en marxa de mesures preventives, en conèixer els mecanismes científics i fisiològics que l'envolten; de la progressiva col·lectivització de les institucions encarregades d'atendre els leprosos, i de la consideració de la lepra com un problema més de salut pública ⁽³⁴⁾. Veiem a continuació com es desenvolupen alguns d'aquests aspectes en el cas concret de la Colònia-sanatori de Fontilles.

3. LA COLÒNIA-SANATORI DE SANT FRANCESC DE BORJA PER A LEPROSOS, 1908-1932

3.1 El marc físic

La leproseria de Fontilles es troba ubicada a la vall del mateix nom. Pertany al terme municipal de Vall de Laguar i entre les raons que expliquen l'elecció de Fontilles com el lloc més adequat per a la instal·lació d'una leproseria s'ha de destacar la necessitat d'haver d'atendre l'elevat nombre de leprosos que hi ha hagut en una regió tan endèmica com la de la Marina Alta ⁽³⁵⁾.

El 1932, el que va ser primer director de la leproseria una vegada intervinguda per part de l'Estat, descrivia així el Sanatori: ⁽³⁶⁾

«Está emplazado dicho Establecimiento sanitario en lugar apartado de centros urbanos y separado de caminos y pasos frecuentados, en las estribaciones del Peñón de Laguart [...] forma su conjunto un perímetro semicircular limitado por lomas escalonadas [...] en el recinto de la finca, la fecundidad de la tierra, el buen clima, y la abundancia de aguas, contribuyen a que en el centro del valle se desarrollen espléndidos huertos de naranjos y hermosos bancales de hortalizas y otros cultivos [...].

«Sobre esta decoración de la naturaleza están esparcidos (no siempre con emplazamiento feliz y acertado) los veinticinco edificios de que se compone el Establecimiento».

A més de diversos edificis dedicats a habitatges del personal i serveis generals (teatre, església, banys, cuines, bugaderies, garatge, tallers, transformador, etc.), i altres tipus d'instal·lacions com un cementeri, o dipòsit d'aigua, disponia de les edificacions següents: un pabelló de direcció, que abans de la incautació estava destinat a albergs ⁽³⁷⁾, i que incloïa els serveis de direcció, secretaria, biblioteca i administració; el pabelló per a homes anomenat «Sant Rafael», enderrocat després de la intervenció per no reunir les condicions de

31. — GUSSOW, Z., TRACY, GS. (1970), *op. cit.*, p. 427.

32. — *Ibidem*, p. 429.

33. — *Ibidem*, p. 447.

34. — *Ibidem*, p. 427.

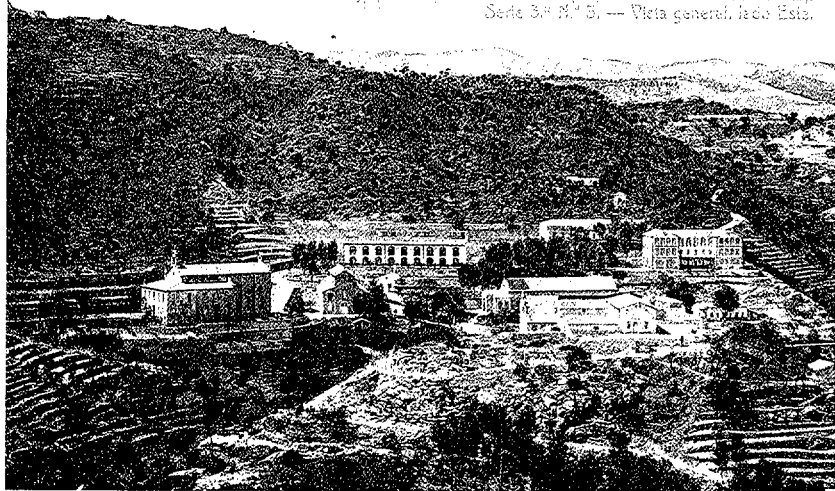
35. — DE LAS AGUAS, José Terencio (1976-1979), *op. cit.*, nota 13.

36. — MONTAÑÉS, Pablo (1934), «Descripción del Sanatorio», *Trabajos del Sanatorio Nacional de Fontilles (1932/33)*, Alacant, Suc. Such Serra i Cia., ps. 248-249.

37. — *Ibidem*, p. 252.

«Antes de la incautación estaba destinado este pabellón a hospedaje de visitas y huéspedes, y servía para la práctica de ejercicios espirituales que hacían periódicamente, sacerdotes, caballeros y señoras, en tandas separadas. Al final de cuyos ejercicios y después de contempladas a distancia las penas y lástimas de los enfermos, dejaban la consiguiente y espléndida limosna en relación siempre con la blandura de corazón del donante y la elocuencia del padre Director de los ejercicios, que durante ocho días había pintado las miserias y pecados de la humanidad».

Sanatorio de San Francisco de Borja para Leprosos. Fontilles. (España, Provincia de Alicante).
 Serie 3.ª M.ª 3. — Vista general, lado Este.

Vistes panoràmiques de Fontilles.
 (Arxiu Huguet)

38. — *Ibidem*, p. 256:

«Estaban aquí los enfermos en pésimas y vergonzosas condiciones de higiene y salubridad [...] llovía dentro de las habitaciones. Tenían éstas una verdadera plaga de chinches, no ya en las camas y muebles, sino también en las paredes y juntas del pavimento».

39. — *Ibidem*, p. 259-260.

40. — *Ibidem*, p. 267.

41. — *Ibidem*, p. 267.

42. — *Ibidem*, p. 274.

43. — Els seus estatuts van ser aprovats per les autoritats civils i eclesiàstiques els dies 19 i 20 de novembre de 1902 (BALLESTER, Joaquín (1924) «Fontilles bajo su aspecto histórico», *Fontilles*, 239 p. 2915. El principal fundador i impulsor de la Colònia-sanatori, va ser el pare Carlos Ferris Vila. Per a una biografia del pare Ferris, cf. «El Rvdo. P. Carlos Ferris [Albal, 1856/ Gandia, 1924], S.J. Apuntes biográficos» (1924), *Fontilles*, 239, ps. 2913-2914, de la Companyia de Jesús, que juntament a prohoms de la València d'aleshores com Juan Valier, Ramón Rovira Orlandis, Luis García Guijarro, Joaquín Ballester (president de la Junta de Govern del Patronat fins que va morir), Francisco Gómez, comte de Pestagua, Carlos Corbí de Orellana i Fernando Núñez Robres, formaven la Comissió Gestora del Patronat creada el 1902 (Dedicatòria, en *Caridad heroica. Colonia-Sanatorio Nacional de San Francisco de Borja para los pobres leproso*, 1904, op. cit., nota, 3, 5-7).

44. — BALLESTER, Joaquín (1924), op. cit., p. 2914.

45. — Reial Ordre de 7 de setembre de 1908. Preàmbul. (Inèdita). *Sanidad Nacional. Disposiciones oficiales*, (1908), Madrid, Ministeri de la Governació, p. 283-289.

46. — Les circumstàncies que envoltaren la gestació del Patronat i la polèmica que va motivar la iniciativa de crear una colònia-sanatori per a leprosos ha estat estudiada per

seguretat i d'higiene⁽³⁸⁾; el pabelló de les religioses, habilitat per a pabelló de dones després de la intervenció⁽³⁹⁾; el pabelló de «Santa Isabel», rehabilitat després de la intervenció i ocupat pels malalts que anteriorment hi havien habitat el de «Sant Rafael»⁽⁴⁰⁾; un edifici anomenat «el xalet», durant molt de temps destinat a malalties d'homes i després de la intervenció dedicat a escoles i local d'esbargiment⁽⁴¹⁾; i, per últim, l'edifici de clíniques, laboratori i magatzem, en els soterranis o planta baixa on es trobaven les cel·les de reclusió per als malalts castigats, i on, després de la intervenció, s'habilitaren les clíniques d'especialitats, quiròfan, raigs X, etc.⁽⁴²⁾

3.2 El marc institucional

La fórmula escollida per a posar en marxa un projecte com el de la leproseria de Fontilles va ser la de crear una institució de caràcter benèficoparticular. El 15 de novembre de 1902⁽⁴³⁾ es constitueix en la ciutat valenciana de Gandia el Patronat de Sant Francesc de Borja, amb la fi manifestada pels seus inspiradors de:

«cubrir la necesidad de recoger a los desgraciados leproso que la sociedad humana tenía abandonados, y a la vez librar de focos a los pueblos contaminados del mal»⁽⁴⁴⁾

Quatre anys després de la constitució el Patronat va ser declarat Institució de Beneficència Particular per Reial Ordre de 12 de maig de 1906⁽⁴⁵⁾. Encara que el màxim òrgan de govern del Patronat estava format per la Junta General de Patrons, presidida per l'arquebisbe de València, president nat, era l'anomenada Junta de Govern del Patronat que, per delegació de la Junta General, exercia l'autèntica direcció de la institució. D'aquesta depenia el director espiritual de la Leproseria i l'administrador del Centre.

Malgrat els anys que havien transcorregut des de la posta en marxa de les primeres mesures encaminades a fer realitat la leproseria, seria el setembre de 1907 quan tenia lloc l'inici dels tràmits legals conduents a l'obertura oficial del Sanatori. Per mitjà de la instància d'1 de setembre dirigida al governador civil d'Alacant, després de fer història de les vicissituds per on havien passat⁽⁴⁶⁾, se sol·licitava una visita d'inspecció perquè abans d'obrir-lo al públic es compliren les disposicions legals i s'examinara si el Sanatori reunia les condicions d'«higiene y moralidad».

Antoni Espinós Quero i Fernando Polo Villaseñor (1987, «Aproximació a l'estudi de la lepra i les seues implicacions socio-polítiques a la Marina Alta», *Xàbiga*, 2, 87-89), així com per Rosa Sánchez García (1988, «Algunes idees sobre l'origen del Sanatori de Fontilles», *Agüaits*, 1, 79-86). El lector pot també trobar una completíssima relació de les difícils circumstàncies que es produïren quan es posà en marxa el Sanatori en el treball ja esmentat de Joaquín Ballester (1924, op. cit., p. 2.916), sobretot quan, com assenyala el mateix autor, va sorgir la contrarietat el 1904, «de que individuos que pertenecían a una de las Juntas de propaganda y recaudación, levantaron la bandera contra la construcción del Sanatorio, fundándose en que la aglomeración de leproso sería un grandísimo foco que contagiaria a los habitantes de todos los pueblos, y que los mercados extranjeros consumidores de las cosechas de muchas poblaciones próximas a Fontilles desecharían dichos productos, sobre todo el de la pasa, fuente principal de la riqueza del país».

En aquest document, després d'exposar a la primera autoritat provincial el plausible i benefactor objectiu de la institució, es posava de manifest la intenció de crear un o diversos sanatoris en paratges de condicions apropiades, on, a més d'evitar amb l'aïllament la propagació del mal de sant Llàtzer, es procurara amb els mitjans científics adequats el guariment o la millora dels malalts, oferint-los en tot cas, d'una manera permanent, les atencions d'índole material, moral i religiosa.

Tot i que es reconeixia que el Sanatori no estava encara en condicions d'obrir-se al servei públic, s'havia sol·licitat la inspecció i la intervenció dels poders públics, al mateix temps que l'opinió de funcionaris tècnics oficials sobre la viabilitat del projecte:

«teniendo en cuenta que, mal de su agrado y por las circunstancias de que no se considera causante, la construcción del Sanatorio había tomado cierto aspecto de cuestión social que podía afectar al orden público; y ante el temor de continuar las obras y hacer mayores gastos que pudieran después resultar estériles».

La presentació d'aquesta sol·licitud tenia lloc en circumstàncies certament polèmiques. El projecte havia suscitat una àmplia campanya de propaganda i opinions contradictòries en les províncies d'Alacant i València, motivades per les avantatges i inconvenients que sota l'aspecte sanitari, econòmic, social i mercantil poguera implicar l'obertura del Sanatori de Fontilles. Aquestes circumstàncies van motivar que el Govern Civil d'Alacant decidira elevar una consulta al Ministeri de la Governació i sol·licitar instruccions sobre la conducta que havia de seguir-se en assumptes com els que «*tan agitados traían los ánimos en la comarca en donde la leprosería se había establecido*»⁴⁷.

A causa de les gestions portades a terme pel governador civil d'Alacant i de la virulència i notorietat aconseguides per la polèmica, tant a nivell local com nacional⁴⁸, es va dictar l'11 de setembre de 1907 una Reial Ordre disposant que el director general de Sanitat es traslladara a Alacant amb la major promptitud possible, i poder constituir, en aquesta ciutat, una Comissió de què havien de formar part el governador civil, un membre de l'Acadèmia de Medicina del districte i un arquitecte, i, a més, havien d'estar representades la Diputació i les altres entitats la cooperació de les quals creguera necessari aquest inspector general. La comissió, una vegada constituïda, havia de realitzar una visita detinguda d'inspecció al Sanatori Leprosia de Fontilles i a la localitat on s'assentava per a informar sobre «*las condiciones higiénicas de la institución y también sobre las ventajas o inconvenientes de su apertura al servicio público*».

Reunida, el dia 13 de setembre de 1907, la Junta Provincial de Sanitat d'Alacant, per a estudiar i analitzar la petició formulada pel Patronat Sant Francesc de Borja, va adoptar, per unanimitat, una sèrie d'acords. En primer lloc, es reconeixia que era una obligació nacional, inajornable, el fet de recollir i cuidar humanitàriament el gran nombre de leprosos que hi havia a l'Estat espanyol, els quals mancats de totes les atencions i abandonats per la seua desgràcia constituïen un perill públic, especialment a les províncies d'Alacant

47. — RO de 7 de setembre de 1908. Sanidad Nacional (1908), *op. cit.*, nota 45, p. 284.

48. — Fontilles, *Al País y al Excmo. Sr. Ministro de la Gobernación*, València, Imp. de J. Peidró, 17 ps. CONTRERAS DUEÑAS, F.; MIQUEL Y SUÁREZ INCLÁN, R. (1973), *Historia de la lepra en España*, Madrid, s.e., p. 130-131.

i València i a la comarca de la Marina.

En segon lloc, s'indicava que l'únic procediment racional i humà de servir «*al propio tiempo a la caridad y a la ciencia*», era reunir en sanatoris estratègicament distribuïts els leprosos de cada regió,

«no limitándose a su consuelo, alimentación y cuidado, sino intentando su curación con arreglo a las orientaciones de la ciencia moderna, y aprovechando los medios que ofreciera a la experimentación una clínica numerosa de leprosos bien atendida y dotada».

Per últim, pel que fa a les condicions de la Leproseria de Fontilles, desconegudes per a la majoria dels integrants de la Junta, es va acordar esperar el resultat de la inspecció, i van donar un vot de confiança perquè si la comissió encarregada trobara acceptable la instal·lació del Sanatori ⁽⁴⁹⁾ es procedira a la immediata obertura,

«sin dar importancia a los argumentos empíricos alegados por los detractores de la Institución, y sin ningún fundamento científico, ni racional que los justifique».

Com es pot deduir de l'últim dels acords, la Junta Provincial de Sanitat, tot i que supeditava la seua decisió als resultats presentats per la Comissió inspectora, prenia part per l'obertura de la futura leproseria, argumentant fonamentalment raons de salut pública i no deixant-se influenciar per aquells que amb arguments d'índole sòcio-econòmica s'oposaven al Sanatori.

La Comissió, constituïda els dies 14 i 15 de setembre de 1907, després de practicar un minuciós i complet reconeixement, tant de la localitat on s'havia d'assentar com de les pròpies instal·lacions del Sanatori, sol·licitava del Patronat informació sobre nombrosos aspectes relatius als propòsits que les havien mogut a sol·licitar la inspecció tècnica, els mitjans de vida del futur sanatori, la distribució de places entre pobres i pensionistes, i en general totes les condicions que havien d'exigir-se per als establiments benèfics com el de Fontilles.

Recollida tota la informació i analitzada l'extensa memòria presentada a la Comissió inspectora per la Junta del Patronat ⁽⁵⁰⁾, aquella va resoldre pronunciar-se en els termes següents:

«que el lugar escogido para la ubicación del sanatorio reunía por su situación, altura, aislamiento natural y factores climatológicos que le rodean, cuantas condiciones puedan exigirse para esta clase de establecimientos; que el pabellón edificado era de buena construcción y reunía condiciones higiénicas, pudiendo ser utilizado en caso de urgencia, pero que la comisión consideraba más conveniente que las demás edificaciones se ajusten a un criterio individualista más bien que colectivo, huyendo de salas grandes, aunque estén limpias y ventiladas; que la apertura del sanatorio debía aplazarse a la terminación de las edificaciones, con las necesarias obras de saneamiento del terreno, evacuación de inmundicias, canalización de aguas potables, e instalación del necesario servicio de

49. — La Comissió inspectora estava formada, a més de l'inspector general de Sanitat, que exercia les funcions de president, per Pere de Ojesto, governador civil, Faustino Barberà, numerari de la Reial Acadèmia de Medicina de València, Luis Mauricio, alcalde d'Alacant i membre de la Junta Provincial, Francisco Fajardo, arquitecte municipal d'Alacant, Alfredo Pastor Mengual, diputat provincial per Cocentaina-Pego, Augusto Gómez Porta, sub-delegat de medicina de Dénia, i Fernando García Mengual, sub-delegat de medicina de Pego i secretari de la Comissió.

50. — Malauradament no ens ha estat possible localitzar aquesta memòria, ja que la seua consulta haguera resultat fonamental per a poder conèixer amb major detall alguns dels aspectes organitzatius de la Leproseria, com ocorre, per exemple, amb el tema de la distribució de places entre pobres i pensionistes a què s'al·ludeix en la RO de 7 de setembre de 1908.

desinfección de ropas y personas, así como de la adopción de medidas de aislamiento con los pueblos vecinos; y que era necesario establecer, para el gran número de leprosos que acusan las estadísticas demográfico-sanitarias de las provincias de Alicante y Valencia, diversas leproserías de carácter regional, otorgando al Sanatorio-Leprosería de Fontilles, en cualquier caso el carácter de provincial o regional»⁽⁵¹⁾.

Una vegada acabades les obres de sanejament i d'higienització, el 3 de setembre de 1908 es presentava l'informe del sub-delegat de Medicina de Dénia, per «*el que podían admitirse enfermos de lepra en aquel establecimiento benéfico sin peligro alguno para la salud pública*». Per la Reial Ordre de 7 de setembre de 1908 que autoritzava, oficialment, l'obertura de la Colònia-sanatori de Sant Francesc de Borja de Fontilles. En concret, s'autoritzava la Junta de Govern del Patronat de Sant Francesc de Borja per a obrir al servei públic el Sanatori-leproseria de Fontilles, tan prompte s'instal·laria convenientment el servei de desinfecció.

3.3 Aspectes assistencials i organització de la Colònia-Sanatori

La inauguració oficial de la leproseria va tenir lloc el 17 de gener de 1909, data en la qual hi van ingressar els primers cinc malats. El Sanatori s'organitzava a manera de colònia agrícola⁽⁵²⁾ i quedava regentat per una Junta de Patrons, si bé l'autoritat quedava en mans, com ja s'ha dit, d'una Junta de Govern que es renovava cada sis anys. Aquesta Junta de Govern, el domicili social de la qual quedava instal·lat a Gandia, tenia en el Sanatori un administrador. La direcció espiritual anava a càrrec dels pares de la Companyia de Jesús⁽⁵³⁾, i la part material i d'atenció dels malalts anava a càrrec de les Germanes Tercianes Franciscanes de la Immaculada⁽⁵⁴⁾, ajudades per joves voluntàries.

Des d'un primer moment, els fundadors es van encarregar de resaltar el caràcter benèfic-social⁽⁵⁵⁾ i pietós⁽⁵⁶⁾ d'aquella obra humanitària.

En relació amb l'assistència mèdica, hem d'assenyalar que el Sanatori no va comptar amb personal especialitzat fins al 1917. En aquesta data es van contractar els serveis del dermatòleg valencià Maür Guillén, primer director metge de la leproseria. Anteriorment l'assistència mèdica era responsabilitat

a uso exclusivo de los mismos enfermos» (GRUSTAN, Eduardo (1924), «Fontilles bajo su aspecto social», *Fontilles*, 239, 2919-20».

53. — Acta de la Junta de Govern celebrada a Gandia el 13 de maig de 1917 (AAP). S'hi esmenten, «*con el fin de normalizar definitivamente la marcha interior del Sanatorio*», les atribucions dels que estan al front del govern i de l'administració del Sanatori: a) «*a los P.P. de la Compañía de Jesús, compete todo cuanto se refiere al servicio espiritual del Sanatorio...*».

54. — *Ibidem*, b): «*A las Hermanas Franciscanas corresponde el cuidado corporal de los enfermos y por consiguiente queda a su cargo adquirir, de acuerdo con el Padre Rector y previo informe del médico, en los que se relaciona con la higiene, cuanto sea necesario para el desempeño de su oficio*».

55. — «*Ya no gimen como antes en aquellas chozas inmundas, en aquellos desmantelados caseríos, en aquellas cuevas lóbregas, sin aire, sin luz, sin pan, ni medicinas, ni consuelos, abandonados por una sociedad sin entrañas; la caridad cristiana estimulada por el P. Ferris [...], les ha construido y regalado un hermoso palacio en el valle de Fontilles, antesala del cielo*» (GRUSTAN, Eduardo (1924) *op. cit.*, en nota 52, p. 2919-20).

56. — «*El alma de Fontilles fue [...], a quien Dios providencialmente puso como ángel de los leprosos, para que desde el principio metiese allí la vida, la verdadera vida, que es Cristo y que había de limpiar a aquellos infelices, si no de llagas del cuerpo, si de las impurezas del espíritu [...]* el P. Ferris sabía que más que todos los ungüentos y antisépticos, y jeringas, dulcificarían la vida del leproso las dulzuras de la religión. Y por eso puso aquel orden» (VILARIÑO, Remigio (1924), «Fontilles piadoso», *Fontilles*, 239, 2920-21).

51. — Amb aquesta darrera consideració, és molt probable que la Comissió buscara calmar els ànims dels opositors a la instal·lació del sanatori. Ja que una de les principals raons que arribaren a esgrimir-se era que la instal·lació d'una gran leproseria d'àmbit estatal suposava traspasar els límits del projecte original, que no era un altre que el de prestar atenció als leprosos de la pròpia comarca. L'altre, només podia perjudicar a tota la Marina, atès el caràcter contagiós de la malaltia i constituir una gran focus d'infecció per l'arribada de leprosos procedents d'altres regions (*Fontilles. Al País y al Excmo Sr. Ministro de la Gobernación*, (1907), *op. cit.*, nota 48, ps. 1-2).

52. — «... Conviene ante todo tener en cuenta su organización, bien distinta por cierto de los antiguos lazaretos. Fontilles se ha organizado a manera de colonia agrícola, a fin de que los enfermos que no están del todo impedidos para el trabajo, puedan tener honesta y útil ocupación, destinando los productos de sus cosechas

57. — En la Junta de Govern realitzada a Gandia el 9 de desembre de 1914 (AAP), s'esmentava el personal que estava a càrrec del Sanatori i els sous que tenien assignats.

58. — En la Junta de Govern realitzada a Gandia l'11 de desembre de 1916 (AAP), s'acorda la contractació d'un metge amb residència fixa a Fontilles i un sou de tres mil pessetes. Però com l'assignació era insuficient, el maig de 1917 es revocava l'acord i es decidia pujar l'assignació a cinc mil pessetes anuals (Junta de Govern realitzada a Gandia el 13 de maig de 1917. AAP). El 13 de juny de 1917 es contracta José Pérez Pla com a metge del Sanatori, amb l'haver de 5.000 pessetes, però amb l'obligació de residir a Fontilles (Junta de Govern realitzada a Gandia el 13 de juny de 1917. AAP). O bé no s'arribà a formalitzar el contracte o l'esmentat doctor decidí abandonar el lloc, el cas és que uns mesos després es tornaria a acordar la contractació d'un metge director però sense la condició de residir a Fontilles.

59. — Mauro Guillén Comín s'havia llicenciat en medicina l'any 1897, especialitzat en dermatologia i havia cursat estudis de postgrau a París. Metge de l'Institut Provincial d'Higiene de Valencia per oposició, la clínica de dermatologia, fundada per ell gaudia d'un gran prestigi. Va ocupar el càrrec de director metge fins la seva mort, per infart de miocardi, el dia 6 d'abril de 1932 (In Memoriam, *Fontilles*, maig de 1932, 87-88).

60. — El desembre de 1918, s'acorda que a més de l'haver que tenia assignat se li abonaren a Mauro Guillén les despeses del viatge des de València (Junta de Govern de 18 de desembre de 1918, AAP). El 1922 se li augmentaren els havers a cinc mil pessetes anuals, però amb l'obligació de visitar el Sanatori totes les setmanes, escriure un article científic tots els mesos per a insertar-lo en la revista *Fontilles* i una memòria al fi-

d'un metge subdirector, càrrec que exercia el metge de la Vall de Laguar, poble en el terme del qual hi ha el Sanatori, a canvi d'una gratificació anual de 1.000 pessetes, i per un practicant titulat i un malalt que servien per amor de Déu ⁽⁵⁷⁾.

Encara que el 1916 i el 1917 s'hi havia intentat la contractació d'un metge amb residència fixa a Fontilles ⁽⁵⁸⁾, seria, com ja hem indicat, el desembre de 1917 quan va tenir lloc el nomenament d'un dermatòleg com a primer director metge del Sanatori ⁽⁵⁹⁾, amb un sou de tres mil pessetes anuals i amb l'obligació de desplaçar-se de València, on residia, a Fontilles cada 15 dies ⁽⁶⁰⁾, a més de realitzar les visites extraordinàries que foren necessàries ⁽⁶¹⁾. El càrrec de subdirector mèdic, amb una retribució de 1.000 pessetes l'any, va seguir exercint-se pels metges dels pobles de prop de Fontilles ⁽⁶²⁾, fins que el 1922 se li va augmentar l'assignació a tres mil pessetes, amb l'obligació de visitar el Sanatori tots els dies, a més de les visites extraordinàries que foren necessàries i realitzar tota classe de serveis mèdics i quirúrgics als malats i al personal que vivia a Fontilles ⁽⁶³⁾.

Quant al practicant, a partir de 1919 es va regularitzar la seua situació laboral i va entrar en plantilla de personal amb sou ⁽⁶⁴⁾, i per tant va deixar de realitzar la labor per amor de Déu. La contractació de practicants no va estar exempta de problemes, sobretot per la dificultat de trobar professionals que acceptaren l'oferta de treball amb leprosos. Pel que fa a les dificultats que hi havia, la revista *Fontilles* en un article titulat «La Ciencia i la Caridad» ⁽⁶⁵⁾ deia:

«...la ciencia y el progreso son impotentes por sí mismos para recabar del hombre ninguna clase de sacrificio, como no sea estimulando el egoísmo y el interés propio [...]. En cambio el espíritu religioso, armado con la virtud de la caridad, se atreve con todo, lo puede todo y no necesita de ningún estímulo para obrar y llevar a cabo las empresas más grandes y heroicas [...], cuando la ciencia ha venido a reclamar servicios más perfectos y acabados en sentido técnico que los que ahora se prestan, exigiendo para curar debidamente las llagas personal facultativo, a los que se les pagará

nal de cada any, amb els treballs científics que s'hagueren realitzat i els resultats obtinguts (Junta de Govern, realitzada a Gandia el 30 de març de 1922, AAP).

61. — Junta de Govern realitzada el 9 de desembre de 1917 (AAP).

62. — Tomás Mut Mengual, metge de Sanet, va estar exercint el càrrec de subdirector metge des del 15 de febrer de 1919, any en què va abandonar el càrrec D. Salvador Espasa, fins al 31 d'octubre del mateix any, i amb un sou de 1500 pessetes. El desembre de 1919 es nomenava metge subdirector José Andrés Torrent Moll amb 1500 pessetes l'any i l'obligació de fer tres visites setmanals al Sanatori, en dies alterns i totes aquelles que foren necessàries (Junta de Govern realitzada a Gandia el 23 de desembre de 1919, AAP).

63. — El març de 1922 s'acorda contractar com a metge subdirector del Sanatori de Fontilles, amb les mateixes condicions, Pedro Abal Ibáñez (Junta de Govern realitzada a Gandia el 30 de març de 1922, AAP).

64. — El 1919 es nomenà practicant Maria Fuyassot amb un sou de 40 pessetes al mes i la manutenció (Junta de Govern realitzada a Gandia el 29 de desembre de 1919, AAP). I l'octubre de 1920 es nomenava practicant Juan Fayos Ibáñez, amb tres mil pessetes anuals de sou i dret d'habitació, llum i aigua (Junta de Govern realitzada a Gandia el 18 d'octubre de 1920, AAP).

65. — «La Ciencia y la Caridad» (1919), *Fontilles*, febrer de 1919, 1709-1711.

lo que valgan sus servicios y algo más, hasta la fecha no ha habido uno sólo que haya dicho esta boca es mía [...], la ciencia y el progreso materialista se traducen prácticamente en egoísmo y sensualidad, nos despedimos ya de encontrar los practicantes titulados que la Dirección del Sanatorio nos reclama con urgencia».

Darrere de totes aquelles manifestacions hi ha la polèmica vigent en aquells anys i que enfrontava les infermeres professionals amb les religioses vocacionals ⁽⁶⁶⁾.

Per la relació que té amb els aspectes assistencials que hem comentat i per les conseqüències que tendria en el futur del Sanatori, hem de destacar el conflicte suscitat per l'aplicació el 1920 del mètode curatiu ingeniat per a combatre la lepra del sanador cubà d'origen canari Ángel García ⁽⁶⁷⁾. Des de setembre de 1916 la revista *Fontilles* transcriu les notícies de premsa procedents de l'Havana (fonamentalment del *Diario de la Marina*) que informaven de la curació de la lepra per mitjà del mètode que havia ideat l'esmentat sanador ⁽⁶⁸⁾, que la va patir i n'havia sanat, i que consistia bàsicament a donar a prendre oli xaulmogra mesclat amb diferents menjars cuits per a evitar els efectes secundaris que aquell tenia sobre la mucosa gàstrica ⁽⁶⁹⁾.

Com acabem d'assenyalar, el mètode d'Ángel García es va aplicar a diversos malalts de Fontilles entre 1920 i 1921 i sota la direcció personal del sanador, que havia rebut l'autorització corresponent de la Direcció General de Sanitat i el beneplàcit de la direcció mèdica del Sanatori (se li obligava a no eixir del Sanatori per a evitar conflictes amb el delegat de medicina, perquè no tenia el títol professional i només estava autoritzat per a fer un assaig dins del centre). El número de malalts tractats va ser de vuitanta, alguns en estat avançat de la malaltia. Després d'uns mesos de tractament no havia empitjorat cap malalt, cinc havien millorat i els altres, encara que continuaven igual, havien millorat l'estat de les nafres, perquè encara que no s'havien tancat «*estaban reducidas i en via de franca cicatrización*». En tots el malats, sense excepció, havia desaparegut l'obstrucció de les fosses nassals i fins i tot havien «*recobrado las cejas i ven aparecer el vello en distintas partes del cuerpo*» ⁽⁷⁰⁾.

El desembre de 1920, Ángel García abandonava Fontilles, argumentant, segons el que recull la revista del Sanatori, no poder quedar-se més temps i no ser necessari la seua presència personal per a seguir el tractament, si bé es comprometia a tornar el maig de 1921 ⁽⁷¹⁾.

A pesar dels resultats obtinguts, quan se'n va anar Ángel García, la direcció del Sanatori es va mostrar refractària a seguir amb el tractament d'Ángel García, però davant de la pressió que els malalts van exercir va decidir el febrer de 1921 sol·licitar el dictamen imparcial d'una comissió mèdica sobre aquest tractament i els resultats ⁽⁷²⁾. Aquesta comissió estava integrada pels catalans Jaume Peyrí (professor de Dermatologia de la Universitat de Barcelona), Lluís Cirera Salse i Isidor Pujador i, a més de Josep Darás, el metge ordinari del Sanatori i de la Vall de Laguar, Josep A. Torrent, i els doctors Alapont de València i Mauro Guillén, director mèdic del Sanatori. El resultat del dictamen, emés per unanimitat, recomanava continuar amb l'esmentat

66. — SALMÓN, Fernando; GARCÍA BALLESTER, Luis; ARRIZABALAGA, Jon (1990), «La polémica enfermeras profesionales versus religiosas vocacionales», *La casa de salud de Valdecilla. Origen y antecedentes. La introducción del hospital contemporáneo en España*, Santander, Universitat de Cantàbria, Asamblea Regional de Cantàbria, ps. 267-271. BERNABEU MESTRE, Josep; COTANDA SANCHÓ, Sonia (1991), «Antecedentes históricos del proceso de socialización de la enfermería española. Desarrollo normativo (1904/1935)», *Enfermería científica*, 111, 26/38.

67. — El Cronista de Fontilles, (1920), «Lo que falta en Fontilles», *Fontilles*, desembre de 1920, p. 2.076.

68. — Ángel García Abrantes, natural de Canàries, casat a l'Havana, ingressava el 24 d'agost de 1904 en l'Hospital de San Lázaro de l'Havana amb el diagnòstic de lepra, malaltia que aconseguiria superar amb l'aplicació del seu mètode curatiu. (Esperanzas Bellas, «La curación de la lepra, ¿se habrá descubierto?, experiencias de un enfermo, lo que dice el Doctor López del Valle en San Lázaro, ¡venga ese secreto!», (1917), *Fontilles*, abril de 1917, ps. 1358-60).

69. — Esperanzas Bellas II i III, «La cura de la lepra», *Fontilles*, juliol-agost de 1917, p. 1.508-9, 1.422-23. Utilitzat empíricament l'oli xaulmogra tenia, malgrat tot, un fonament científic. El secret consistia en fer tolerar grans dosis d'aquella substància per mitjà de la ingesta simultània de preparacions de plantes medicinals.

70. — «Lo que falta en Fontilles», *Fontilles*, març de 1921, ps. 2.120-5.

71. — «¿Como siguen los leprosos?», *Fontilles*, febrer de 1922, ps. 2.295-6.

72. — *Ibidem*

tractament:

73. — «*Lo que falta en Fontilles*», op. cit., p. 2120-22.

74. — *Ibidem*, p. 2122.

75. — «¿Cómo siguen los leprosos?», op. cit., p. 2295-6.

76. — Junta de Govern de 30 de març de 1922 (AAP).

77. — *El Luchador*, 3 d'agost de 1922, publica la notícia que un grup nombrós de malalts havia abandonat el Sanatori de Fontilles i s'havia dirigit a peu fins a Gandia a fi de desplaçar-se des d'allí a València, ciutat on tenien notícia que s'havia instal·lat el sanador Ángel García. En l'acta de la Junta de Govern de 15 d'octubre de 1931 (AAP) s'esmenta els soterranis de la clínica, «no pueden olvidar que aquello ha sido cárcel y aunque abiertas las rejas lo recuerdan siempre como una vejación y un castigo, cuando no es más que una exigencia de la falta de espacio», i es recorda que la reclusió obligatòria dels leprosos en les cel·les s'havia fet seguint les ordres governatives.

78. — BERNABEU MESTRE, Josep, op. cit.

79. — «El laboratorio en funciones», *Fontilles*, març de 1922, p. 2320, destinat a «los trabajos preparatorios de importantes estudios de investigación que trata de realizar el Director del mismo el Dr. Guillén con el concurso de otros sabios biólogos, como el P. Gonzalo Palacios de la Compañía de Jesús». A més d'aquesta notícia sabem pel que es va publicar el 1932 (MONTAÑÉS, Pablo, op. cit., p. 278-9) que el laboratori hagué de comptar amb una certa dotació perquè, encara que s'afirma, en fer referència a les millores introduïdes després de la intervenció, que «el laboratorio está cambiando por completo», també s'indica «algunas de cuyas cosas se encontraban ya en el laboratorio».

80. — BERNABEU MESTRE, Josep, Secciones: Notas clínicas, op. cit.

«hasta ver los resultados definitivos, ya que, aún cuando no se veía a ninguno de los enfermos verdaderamente curado, las mejorías eran tales que aconsejaban no abandonar lo comenzado».

El 15 de febrer de 1921 es va tornar a aplicar el tractament, si bé es va advertir als malalts que si algú es trobava cansat i volia retirar-se podia fer-ho lliurement, «pues iban a ensayarse en el Sanatorio otros tratamientos modernos que, quizás, dieran mejores resultados»⁽⁷³⁾. A pesar d'aquesta última oferta, tots els malalts sotmesos al mètode curatiu d'Ángel García van preferir continuar amb el tractament⁽⁷⁴⁾.

La polèmica no quedaria, això no obstant, tancada amb el dictamen de la comissió, i encara que es va continuar aplicant el tractament als malalts que ho sol·licitaven, els malalts reclamaven la presència física d'Ángel García, que a pesar d'anunciar repetidament que tornaria al Sanatori -sempre segons la versió de la revista *Fontilles*-⁽⁷⁵⁾, no hi va tornar mai. La tensió va anar en augment i el març de 1922 la Junta de Govern⁽⁷⁶⁾ autoritzava l'administrador del Sanatori perquè poguera firmar els documents a favor dels malalts que volgueren eixir del Sanatori per a curar-se en sa casa i pel seu compte amb aquell tractament:

«y se le ofrezcan diez mil pesetas para cuando estén totalmente curados de la lepra y dados de alta por dos facultativos, uno de cada parte y por el Instituto Médico Valenciano en caso de discordia».

Per fi, l'agost de 1922, un grup nombrós de malalts en conèixer la notícia que el dit Ángel García es trobava a València va optar per fugir i anar-hi. Però van ser detinguts per les forces de l'ordre i el governador civil els va fer portar a Fontilles, on la Junta de Govern del Patronat es va negar a readmetre'ls perquè al seu parer havien infringit el reglament de la institució i els resultava del tot impossible admetre'ls. Per ordre governativa van tornar a ingressar a Fontilles, encara que en règim de presó i ocupant les cel·les que a tal fi se'ls va habilitar⁽⁷⁷⁾.

Pel que fa a la labor assistencial duta a terme pel personal facultatiu, a més d'assistir amb regularitat a les conferències internacionals sobre la lepra i als congressos especialitzats i de donar notícia regular per mitjà de la revista *Fontilles* (Full clínic i Notes clíniques)⁽⁷⁸⁾ de les principals novetats que es produïen sobre la lepra en l'aspecte científic-mèdic, es van anar aplicant i assaïjant diversos tractaments i recursos terapèutics.

A partir de 1922 va començar a funcionar el laboratori⁽⁷⁹⁾, i per les notícies que el director i el subdirector mèdic van anar publicant en la revista del Sanatori⁽⁸⁰⁾ coneixem els tractaments que el març de 1923 se seguïen amb tres grups diferents de malalts a base de càpsules d'esters d'oli xaulmogra, d'injeccions intramusculars d'esters dels àcids greixosos de l'oli xaulmogra i amb ginocordat sòdic a instàncies aquest últim de la pròpia Direcció General de Sanitat.

En anys posteriors es van anar aplicant i assatjant altres tractaments, com va ocórrer el febrer de 1925 amb les sals de coure i bismut o el mètode autoteràpic del metge argentí Caride.

La progressiva millora en la qualitat de l'assistència mèdica donada als malats, sobretot quan a la fi de la dècada dels anys deu es contracten els serveis de personal especialitzat, tant mèdics com d'infermeres, unit a la també progressiva introducció de tractaments cada vegada més eficaços i la millora del diagnòstic amb la incorporació de noves tècniques de laboratori. Tots aquests elements van contribuir, sens dubte, a modificar les expectatives dels malats reclosos a Fontilles i a sentar les bases del procés de desestigmatització de la malaltia, que com tindrem ocasió de comprovar es consolidaria amb el procés de col·lectivització de l'assistència mèdica el 1932.

Amb el pas dels anys, també es va completar la resta de la plantilla de personal que treballava en el Sanatori. A més del nombre de religioses, es va augmentar el nombre de joves voluntàries i es va contractar a personal especialitzat per a labors com: fer el pa, pintura, bracers, etc. ⁽⁸¹⁾

3.4 Aspectes econòmics i administratius de la Institució

El Sanatori de Fontilles vivia de les almoines i de la caritat, i solament des de 1917 va rebre una xicoteta subvenció per part del govern ⁽⁸²⁾.

En efecte, el setembre de 1917 es va promulgar una Reial Ordre ⁽⁸³⁾ destinada a reglamentar la distribució i l'ús que s'havia de fer de la quantitat consignada en els pressupostos de l'Estat (100.000 ptes.) per a atendre la lluita contra la lepra a Espanya, tot aplicant-la en la proporció adequada a la *Leprosia particular de Fontilles* i a les provincials de Granada, Santiago de Galícia i Les Palmes, que eren considerades com a regionals, i les úniques que disposaven amb l'amplitud necessària per a augmentar el nombre de leprosos que hi atendien en aquell moment, a més d'estar situades en els «centros de los principales focos que existen de esta grave epidemia».

Els criteris per a la distribució i ús de les quantitats que s'assignaren estaven basades en els supòsits següents. En primer lloc, les leproseries es comprometien a augmentar el nombre de places assignades per als leprosos de la regió, sense minvar per açò el nombre de les que en aquell moment estigueren pagades per les diputacions.

En segon lloc, s'indicava que els leprosos de la regió havien de ser admesos amb càrrec a les quantitats assignades i que serien elegits i designats, pels inspectors provincials o pels subdelegats de medicina dels districtes a què correspongueren, d'entre els malalts de la regió que patiren les formes més avançades de la malaltia ⁽⁸⁴⁾.

En tercer lloc, s'assenyalava que la quantitat que s'havia d'assignar a cada leproseria, no podria tenir altres aplicacions que les de pagament d'estades de malalts, adquisició d'estrís o material de farmaciola, adquisició i manteniment d'un petit laboratori que servira per a les investigacions científiques de la lepra en cada hospital i la creació de borses de treball, una per a cadascuna de les

81. — Junta de Govern de 10 de desembre de 1925 (AAP).

82. — *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, (1924), Madrid, Espasa Calpe, vol. 24 [Flemi/Fuh], ps. 360-2. Si bé amb anterioritat i per a qüestions molt concretes es van fer gestions per a aconseguir subvencions, com per exemple el gener de 1916. En aquella data s'acordava gestionar de l'Estat una subvenció per a la construcció de la carretera veïnal Orba-Vall de Laguar (Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 7 de gener de 1916, AAP).

83. — Reial Ordre de 23 de setembre de 1917 (Gaceta de 24 de setembre).

84. — Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 9 de desembre de 1917 (AAP). Es fa referència, per primera vegada, al tràmit per a l'admissió de leprosos que havien de rebre's per compte de l'Estat.

leproseries, per a la designació de metges lepròlegs que es dediquen a les investigacions de la lepra en cada regió.

Les borses de treball havien de traure's a concurs per la Inspecció General de Sanitat i una vegada adjudicades i transcorregut el termini d'un any els beneficiaris havien de presentar una memòria-resum dels treballs d'investigació realitzats, en vista de la qual s'acordaria la seua continuïtat o cessament per a l'any següent.

D'altra banda, també en l'esmentada Reial Ordre, s'indicava que els governadors de les províncies de València, Granada, la Corunya i Canàries, negociarien, el primer amb el *Patronat de Fontilles* i els següents amb les diputacions, per a tots aquells aspectes relacionats amb les subvencions que es determinaren. Així mateix, en l'articulat de la mateixa RO s'encarregava als inspectors provincials de Sanitat visites d'inspecció a les leproseries i elaboració dels corresponents informes.

El 1925 l'Estat ja contribuïa a la manutenció de la Leproseria amb una subvenció anual de 75.000 pessetes, xifra que venia a representar quasi el 30 % dels ingressos del Sanatori ⁽⁸⁵⁾.

Deu anys després de la RO de 1917, el març de 1927, es publicava una altra RO relacionada amb la lluita contra la lepra i les leproseries que havien de recollir i atendre als qui patien la malaltia ⁽⁸⁶⁾.

En el text de la RO s'assenyalava que una vegada concertada la construcció de les dues leproseries que havien de recollir els malalts del sud i del nord-oest d'Espanya, quedava per assegurar el sosteniment i l'ampliació de la Leproseria de Fontilles, que seria la que centralitzaria l'assistència dels malalts que hi havia en les províncies d'Alacant, Castelló i València i els disseminats, encara que en nombre reduït, pel litoral de Catalunya.

Amb aquest fi, tenint en compte el caràcter de la Leproseria de Fontilles de beneficència privada i l'asídua cooperació que l'Estat espanyol prestava des de 1917 a «*tan hermosa y abnegada obra de su fundador, el P. Carlos Ferris, de la Compañía de Jesús*» i vista també la necessitat de dictar «*normas fijas que regulasen, de una parte, las relaciones entre la Junta del Patronato de la Leprosería y la Dirección General de Sanidad, y de otra, las relaciones que debía mantener con las Diputaciones que asilan sus enfermos en la citada Leproseria*» es va disposar que la Leproseria donaria ingrés, amb acord i contracte previs amb les diputacions, a tots els leprosos que hi anaren, ja per ordre de les diputacions, ja per disposició dels governadors.

Les diputacions d'Alacant, València i Castelló i també les de Catalunya, van assumir la obligació de satisfer les pensions en la quantia i forma estipulades en el contracte ⁽⁸⁷⁾.

Pel que fa a les perspectives de creixement del Sanatori s'advertia al Patronat que una vegada acabats els dos nous pavellons que s'estaven construint a Fontilles, s'estudiara la necessitat d'asilar un major nombre de malalts i la de preveure-la construint nous pavellons o ampliant-ne algun o alguns dels ja existents.

Per part de l'Estat s'assenyalava que, sempre que els recursos consignats per a combatre la Lepra ho consentiren, el Ministeri de la Governació, a

85. — Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 10 de desembre de 1925 (AAP).

86. — Reial Ordre de 22 de març de 1927 (*Gaceta* de 23 de març).

87. — En sessió realitzada el juny de 1927 la Junta de Govern del Patronat va acordar en relació amb l'ingrés dels leprosos encomanats per les diputacions valencianes i catalanes que la quantitat que havien de satisfer per cada mensualitat seria de 3,50 pts. dia i leprós. Que les despeses de conducció dels leprosos al Sanatori anirien a càrrec de les respectives diputacions. Que la falta de pagament donaria dret a la baixa dels malalts en el Sanatori. I que els malalts procedents de les províncies valencianes i catalanes que el juny de 1927 es trobaven en el Sanatori continuarien fins al 31 de desembre d'aquell mateix any en idèntica situació administrativa, però que a efectes d'1 de gener de 1928 l'administració del Sanatori trametria a totes les diputacions la llista dels leprosos naturals de cada província amb el fi que aquestes diputacions provincials procediren a fer efectiu el pagament de les 3,50 pessetes diàries (Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 2 de juny de 1927. AAP).

proposta de la Direcció General de Sanitat, lliuraria al Patronat de Fontilles, en concepte de subvenció, la suma de 80.000 pessetes, que podia ser augmentada quan foren satisfetes les atencions de la mateixa classe i resultaren quantitats sobrants. En compensació, el Ministeri de la Governació es reservava deu places gratuïtes destinades a malalts leprosos d'altres províncies.

Per últim, s'hi indicava que en la Leprosoria de Fontilles *«se organizaría un Centro o Instituto de Leprología destinado a investigar cuánto se relacionaba con la etiología, epidemiología, biopatología, y tratamieto de la enfermedad»*.

En aquest sentit, el Patronat havia de proporcionar el local necessari per a establir un laboratori que constara almenys de dues habitacions àmplies amb bona llum i ventilació y alguna altra amb menys capacitat però amb els serveis generals d'aigua, llum, neteja, etc. que aniria a càrrec del Patronat; i *«los especiales y de personal que se sufragarían con los fondos de la organización antileprosa, a cuyo fin se destinarían anualmente 20.000 pesetas»*.

Aquell mateix any de 1927 es van destinar fons a l'ampliació del laboratori, ja que de fet s'assenyalava que no podien començar els cursos mentre que no es disposara dels elements necessaris.

Com a professor en cap de l'Institut de Leprologia es va designar a qui en aquell moment ocupava el càrrec de metge director de la Leprosoria de Fontilles, que d'acord amb el Patronat i la Direcció de Sanitat designaria el metge intern de l'establiment i l'auxiliar del laboratori.

El juny de 1927, la Junta de Govern del Patronat decidia que les 20.000 pessetes destinades per l'Estat per a les despeses especials de personal i material de laboratori del Sanatori de Fontilles es distribuïren de la manera següent: gratificació del professor en cap de l'Institut de Leprologia i director mèdic del Sanatori, Sr. Mauro Gillén, 6.000 pessetes anuals; per al subdirector mèdic, Sr. Pedro Abal Ibáñez, 5.000 pessetes com a auxiliar del laboratori; al reverend P. Gonzalo Palacios SJ, 2.000 pessetes anuals en qualitat de director del laboratori; al practicant del Sanatori, Sr. Francisco Fayos Ibáñez, 1.000 pessetes anuals, igual que l'administrador del Sanatori; i per últim, per a despeses de material, 5.000 pessetes anuals ⁽⁸⁸⁾.

D'altra banda, la creació de l'Institut de Leprologia i les millores introduïdes en el laboratori van servir per a facilitar una major connexió entre el propi Sanatori i la resta de la comunitat científica. A partir d'aquella data, les visites d'alumnes de la Facultat de Medicina de València a la Leprosoria, com una activitat docent més, es van convertir en habituals, a més de comptar amb la col.laboració en matèria d'investigació de professionals de la dermatologia i de la histopatologia ⁽⁸⁹⁾.

La condició d'institució de caràcter privat amb subvenció pública que tenia la Leprosoria de Fontilles des de 1917, reforçada amb la normativa de 1927, patiria modificacions a partir de la promulgació de la Reial Ordre de juny de 1930, on es regulaven els tipus d'institucions sanitàries i les relacions amb l'Estat ⁽⁹⁰⁾.

S'hi considerava l'existència de tres tipus d'institucions de caràcter

88. — Acta de la Junta de Govern realitzada en la ciutat de Gandia, el 2 de juny de 1927 (AAP). Aquestes assignacions van servir per a augmentar els sous dels treballadors del Sanatori, reivindicació que almenys en el cas del director mèdic ja havia estat plantejada a la Junta de Govern, ja que el desembre de 1926, Mauro Guillén va sol·licitar que se li doblara el sou i en lloc de cobrar les 6.000 pessetes anuals en volia cobrar 12.000 (Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 23 de desembre de 1926, AAP), reivindicació que es va resoldre en sumar a les 6.000 pessetes que li pagava el Sanatori de Fontilles les 6.000 que començava a rebre el 1927 com a professor en cap de l'Institut de Leprologia. El mateix va ocórrer amb la resta de personal.

89. — Són freqüents les notícies aparegudes en la revista *Fontilles* comptant aquelles visites i col.laboracions (BERNABEU MESTRE, JOSEP (1991) *op. cit.*, en Nota 10).

90. — Reial Ordre de 10 de juny de 1930 (Gaceta de 13 de juny).

sanitari: aquelles que tenen una dependència directa de l'Estat, les intervingudes per l'Estat i les subvencionades per l'Estat.

Entre les del segon grup s'incloïen aquelles que per a construir-les i sostenir-les contribuïa l'Estat amb quantitats consignades en la Secció de Sanitat dels seus pressupostos i que pel seu «*carácter sanitario y social requerían la intervención, inspección y fiscalización frecuente de la Autoridades sanitarias oficiales*».

Davant de la completa absència de control en el cas d'institucions pertanyents al grup de subvencionades (simplement s'assenyala que la Direcció General de Sanitat atorgaria l'auxili econòmic que en concepte de subvenció es considerara necessari), en cas de les intervingudes, el seu personal, pel que fa al seu director tècnic, podia ser nomenat per la Direcció General de Sanitat. A més, les administracions de les institucions intervingudes havien de trametre a la Direcció General els estats dels malalts que hi havia allotjats i el de «*cuentas que justifiquen las subvenciones*». Així mateix, cada dos anys tenien l'obligació de preparar una memòria explicativa de la gestió del centre, amb expressió dels resultats obtinguts, les investigacions realitzades, els ensenyaments i els projectes, etc.

Entre les institucions que corresponien a aquest segon grup apareixia la Leproseria i l'Escola de Leprologia de Fontilles, juntament amb les leproseries regionals andalusa, nord-oest i de Canàries, entre altres institucions.

El Patronat es va veure sorprès pel Decret i en una primera reacció va atribuir a la Direcció General de Sanitat un desconeixement de la RO de 12 de maig de 1906 en què se li atorgava a Fontilles i al Patronat encarregat de regir el seu destí el caràcter d'institució benèfica i que per tant el protectorat del Govern només podia intervenir per a vetlar per la moral i la higiene. De fet, la Junta de Govern del Patronat va acordar d'exposar al patronatge de la institució els perjudicis que podrien sobrevenir al Sanatori de Fontilles amb la intromissió del Govern ⁽⁹¹⁾.

Es van fer gestions davant la Direcció General de Sanitat encaminades a aconseguir que s'incloguera el Sanatori de Fontilles en el grup tercer de les institucions sanitàries, és a dir, de les subvencionades per l'Estat. Les gestions no van ser fàcils ja que el president de la Junta de Govern en exposar els resultats de les esmentades gestions informava que, davant de tal petició se'ls denegava una subvenció extraordinària que se'ls havia promès però que la Direcció General de Sanitat seguiria pagant les estades dels leprosos que s'enviaren a Fontilles per compte de l'Estat. La Junta es va ratificar en els seus acords anteriors i va acordar que en demanar o tramitar qualsevol subvenció posara atenció d'advertir si això comporta qualsevol intervenció oficial o dependència de l'Estat, i de ser així, renunciar a aquella subvenció i poder aconseguir que el Sanatori «*que es de beneficencia particular*» poguera regir-se i governar-se com a tal ⁽⁹²⁾.

Les gestions realitzades van donar el seu resultat i la nova situació en què l'Estat, teòricament almenys, podia passar a exercir un control sobre el funcionament i la direcció de la Leproseria duraria molt poc. De fet, abans que no passaren dos mesos, per una Reial Ordre d'agost d'aquell mateix any

91. — Acta de la Junta de Govern realitzada el 23 de juny de 1930 (AAP).

92. — Acta de la Junta de Govern realitzada el 26 de juliol de 1930 (AAP).

de 1930 ⁽⁹³⁾ s'assenyala expressament:

«La Leprosaría de Fontilles, entidad particular, que obtiene periódico auxilio económico, con cargo a la Sección de Sanidad, de los presupuestos generales del Estado, debe incluirse entre las instituciones subvencionadas por éste, ya que su cometido corresponde a la definición que el Real decreto de 6 de junio de este mismo año hace de las catalogadas en esa agrupación; y por tanto se ha servido disponer que, a partir de esta fecha, la Leprosaría de Fontilles figure entre las instituciones sanitarias subvencionadas por el Estado, debiendo ajustarse a las normas que se dicten sobre las instituciones sanitarias de esta categoría».

Com podem observar, amb aquella RO la Leprosaria recobrava, pel que fa a la gestió i a la direcció, la seua completa autonomia respecte a l'Estat i a les accions governamentals. De fet, i a pesar que en el mateix text legal se li reconeixien els requisits per a tenir el caràcter d'institució intervinguda, va passar a tenir el caràcter de subvencionada i per tant a no haver de patir la intervenció, la inspecció i la fiscalització de les autoritats sanitàries oficials.

Una altra de les conseqüències de la RO de 1930 va ser el canvi d'actitud de la Junta de Govern i del propi Patronat cap a l'Institut i l'Escola de Leprologia que hi havia a Fontilles. De fet, una vegada coneguts el contingut de la RO promulgada l'agost i per la qual a juí de la Junta de Govern es deixava lliure a la Leprosaria de Fontilles de qualsevol intervenció del Govern en tot el que fera referència a la seua direcció, la mateixa Junta va insistir en la necessitat d'aconseguir la supressió oficial de l'Escola allí establerta per RO de 22 de març de 1927 i va acordar per unanimitat insistir davant de la Junta de Patrons perquè es treballara fins a aconseguir la supressió oficial de l'Escola de Leprologia.

«por cuanto existiendo allí dicha Escuela subvencionada por el Estado, no es posible quedar libre de su intervención nombrando Director, Profesores, etc» ⁽⁹⁴⁾

Però si el 1930 l'intent de major control de la Leprosaria per part de l'Estat no va arribar a consolidar-se i el Patronat aconseguia amb la RO d'agost mantenir la seua independència en la gestió i control del Sanatori. No ocorreria el mateix l'any 1932, quan després d'una llarga polèmica, va tenir lloc la incautació de la Colònia-Sanatori de Sant Francesc de Borja per part de l'Estat, que a partir de l'Ordre Ministerial de 23 de juny de 1932 s'hi feia càrrec. Vegem a continuació com va tenir lloc i quins van ser els motius perquè es produïra la intervenció d'una institució privada de caràcter benèfic com la Leprosaria de Fontilles.

93. — Reial Ordre de 6 d'agost de 1930 (*Gaceta* de 9 d'agost).

94. — Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 18 de setembre de 1930 (AAP).

4. LA INTERVENCIÓ DE LA COLÒNIA-SANATORI DE FONTILLES PER PART DEL NOU ESTAT

4.1 Deteriorament de les relacions amb les autoritats sanitàries

L'adveniment de la República l'any 1931 no va millorar les relacions entre el Sanatori i l'administració sanitària, sinó que més bé les va agreujar. Diverses raons van deteriorar aquelles relacions.

El 1928 s'havia iniciat una polèmica en l'àmbit científic quan el professor Sánchez Covisa pronunciava a Madrid el seu discurs d'entrada en la Reial Acadèmia de Medicina sobre el «*Problema social de la Lepra en España*»⁹⁵. En aquella ocasió, Sánchez Covisa es lamentava del fet que les leproseries no tingueren la utilitat que havien de donar i en el cas concret de la de Fontilles encara reconeixia que:

«por su situación incomparable, por el orden administrativo y científico de su instalación y por el número de leprosos que alberga [...] puede ser considerado un establecimiento modelo [...] ni la solicitud de su director, el doctor Guillén, ni el entusiasmo del médico interno y del médico de la localidad, son bastantes para hacer funcionar debidamente la leprosería como centro de investigación [...]. En ella se ha creado la escuela nacional de leprología; pero esta escuela es una entelequia, carece de medios de investigación y, sobre todo, de personal capacitado suficientemente numeroso para llevarla a cabo»⁹⁶.

Aquestes declaracions van motivar una resposta per part del professor Mauro Guillén que va respondre en qualitat de director de l'Institut Oficial de Leprologia de Fontilles. En el fons de la polèmica tornava a aparèixer la controvèrsia que ja s'havia produït anteriorment. Ens estem referint al conflicte suscitat per la contractació de «*profesionales versus vocacionales*». El que estava sol·licitant Sánchez Covisa no era més que la presència de professionals convenientment formats en el camp de la dermatologia i més concretament de la leprologia.

La polèmica de 1928 va ser reavivada el 1931, aquesta vegada des d'un escenari eminentment polític com el del Congrés dels Diputats on el professor José Sánchez Covisa, diputat constituent per Conca, intervenia l'octubre d'aquell any per a denunciar l'estat en què es trobava la lluita contra la lepra a Espanya i tornava a lamentar-se de la situació de les leproseries, entre aquestes la de Fontilles. El diputat denunciava

95. — SÁNCHEZ COVISA, José (1928), *op. cit.* en nota 17; CONTRERAS DUEÑAS, F.; MIQUEL Y SUÁREZ DE INCLÁN, R. (1973) *op. cit.* en nota 48, ps. 133-135.

96. — SÁNCHEZ COVISA, José (1928), *op. cit.* en nota 17, p.50.

«el mal trato a que eran sometidos los enfermos de Fontilles y pedía la intervención del Gobierno para poner término a aquel estado de cosas».

El ministre de la Governació va respondre que segons li constava,

«el régimen a que eran sometidos los leprosos de Fontilles dejaba bastante que desear y que había dado las oportunas órdenes al Director General de

Sanidad para que se resolviera la situación y que el mismo pensaba girar una visita».

Les paraules pronunciades per Sánchez Covisa van tenir gran impacte en els diferents mitjans de comunicació i de manera molt especial en els valencians ⁽⁹⁷⁾.

Assabentat el Patronat de les acusacions formulades pel professor Sánchez Covisa i de les ordres del ministre de la Governació perquè es procedira a efectuar una inspecció a la Leprosia, es va acordar sol·licitar que la dita inspecció se duguera a terme el més prompte possible i amb la major amplitut possible, tal com deia el telegrama enviat al ministre: «*Enterados interpelación Parlamento sobre Fontilles, Junta Gobierno pide V.E. inmediata inspección, comprobar denuncias*» ⁽⁹⁸⁾.

Al llarg del mesos d'octubre i novembre l'inspector provincial de Sanitat d'Alacant va efectuar diverses visites al Sanatori, seguint les ordres emanades de la Direcció General de Sanitat. Una vegada acabades les visites l'inspector provincial va remetre a l'administrador del Sanatori un escrit en què li feia consideracions sobre com intentar normalitzar la situació del Sanatori ⁽⁹⁹⁾. En relació amb la queixa manifestada pels malalts que els prohibien rebre diaris polítics, premsa il·lustrada i llibres de distracció, així com que les cartes que enviaven havien de ser redactades pels treballadors del Sanatori, l'inspector provincial expressava l'opinió que no havia inconvenient perquè reberen toda classe de correspondència. Quant a la tramesa de cartes, si bé l'article 38 del Reglament del Sanatori indicava que havien de valer-se de l'administrador per a la tramesa de la correspondència, com que la finalitat era higiènica, igual podia obtenir-se amb una estufa per a desinfectar les cartes, o més senzillament amb una simple caixa de galetes i unes pastilles de formalina. Els malalts també es queixaven -segua dient l'esmentat inspector- del règim dels menjars «*abundante en cuanto a carne, pero falto de postre y algunos otros alimentos que pueden dar variedad a su alimentación*», per la qual cosa no veia inconvenient que es permetera als familiars enviar-los fruits, formatges, dolços, etc., i que per tant podia autoritzar-se l'entrada de tots els aliments que no foren contraindicats per a la seua malaltia (naturalment ni begudes, ni salats).

Un altre assumpte referent al menjar, seguia dient l'escrit, era el mal aspecte dels plats de porcellana a causa de l'ús tan intens. Encara que el propi inspector reconeixia que era la situació econòmica del Patronat la que determinava una decisió de tal naturalesa, suggeria l'adquisició de material de menjador i millor encara d'un rentaplats «*que permita su esterilización para evitar el manoseo de la vajilla por las enfermas que friegan*».

Els malalts també es queixaven, segons consta en l'escrit, de la falta d'infermers que cuidaren els malalts que per malalties interrecurrents havien de romandre a l'infermeria,

«pues si bien las Hermanas procuran con su celo suplir la poca ayuda que se prestan los enfermos entre sí, sería conveniente emplear como enfermeros a algunos de los que se encuentran en mejor estado físico, dándoles nombramientos y alguna pequeña gratificación que les sirva de estímulo».

97. — CONTRERAS DUEÑAS, F.; MIQUEL Y SUÁREZ DE INCLÁN, R. (1973), *op. cit.* en nota 48, p. 135. Tots aquests fets van quedar a més reflectits en la revista *Fontilles* (ACTUALITAT (1931), núm. 313, p.189).

98. — Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 2 de desembre de 1931 (AAP).

99. — Acta de la Junta de Govern realitzada a Gandia el 2 de desembre de 1931 (AAP).

També se suggeria el trasllat immediat dels malalts que dormien davall de la clínica a qualsevol altre pavelló, ja que

«aunque el régimen de que disfrutan y las condiciones del dormitorio no son para protestar, como no pueden olvidar que aquello ha sido cárcel [...] se interpreta como un castigo y una vejación cuando en realidad no es más que una exigencia de la falta de espacio».

Per últim, en l'escrit de l'inspector provincial de Sanitat es feia menció «a las maquinaciones del curandero, quizás la cuestión más difícil de resolver»⁽¹⁰⁰⁾, però que el mateix inspector esperava poder resoldre amb la col·laboració del personal del Sanatori.

La resposta de la Junta de Govern del Patronat a cadascuna de les suggerències que havia fet l'inspector provincial no es va fer esperar⁽¹⁰¹⁾. Per mitjà de l'administrador van acceptar la majoria de les suggerències. Però en el tema de la premsa i la correspondència van manifestar serioses discrepàncies,

«pues el carácter netamente católico de la Fundación ofrecía serias dificultades para poder autorizar a los enfermos a que pudieran sin limitación alguna recibir periódicos políticos, prensa ilustrada y libros de distracción por el peligro manifiesto de inmoralidad que esto llevaría consigo».

Idèntiques reticències van manifestar en allò referent a l'organització d'un cos d'infermers auxiliars formats pels mateixos malalts «*mientras no se disuelva la sociedad de resistencia fundada por los enfermos*».

La societat a la qual es fa referència havia estat fundada el juliol de 1931 pels malalts de Fontilles per mitjà d'una associació denominada Unió de Malalts de Fontilles, el reglament de la qual s'havia presentat per a ser aprovat pel propi inspector provincial de Sanitat d'Alacant davant el Govern Civil de la província⁽¹⁰²⁾.

De fet, l'existència d'aquesta associació de malalts havia suposat que es plantejara per primera vegada, per part dels leprosos, l'exigència de participar en el govern de la institució.

En la fundació de la Unió de Malalts de Fontilles sembla que va jugar un paper important el metge madrileny Pablo Montañés, que amb posterioritat arribaria a ocupar el càrrec de primer director de la Leprosia després de la intervenció el juny de 1932. Montañés va arribar a Fontilles el juliol de 1931⁽¹⁰³⁾ per a «*hacer unos experimentos en el Sanatorio*», i hi va passar 16 dies. La premsa catòlica i conservadora, en analitzar la injerència de l'Estat en el Sanatori, donen per descomptat que els fets comencen amb la visita de Pablo Montañés, enviat per les autoritats sanitàries del moment⁽¹⁰⁴⁾. Durant l'estada a Fontilles, sempre segons testimoni d'aquells mitjans de comunicació, va parlar diàriament amb els leprosos, i d'aquest tracte cordial entre metge i malalts van sorgir noves actituds per part d'aquests últims i més concretament un intent de trencar la situació de passivitat en què es trobaven sota el control dels jesuïtes i les germanes franciscanes, que eren els que fixaven les pautes

100. — Ja el 1922, com hem comentat més amunt, havia ocorregut un incident de certa importància en la Leprosia, quan els leprosos van protestar davant la negativa d'aplicar-los el pla curatiu d'Àngel García.

101. — *Acta de 2 de desembre de 1931* (AAP).

102. — Així ho recull el diari conservador d'Alacant *El Día*, en un article publicat el 17 de juny de 1932, i on es reproduïa el publicat pel *Diario de Valencia* amb el títol d'«El origen de ciertas anomalías». En aquesta informació s'acusava l'esmentada Unió de «soviètica» i de «sindicat comunista». No hem pogut consultar la documentació i els estatuts d'aquesta societat, cosa que, sens dubte, ens hauria permès conèixer més detalls de l'esmentada associació.

103. — *El Día*, 17 de juny de 1932. D'altra banda, en la revista *Fontilles*, agost de 1931, p. 136, s'afirma de l'activitat duta a terme per Montañés que: «*viviendo en Fontilles y trabajando intensamente, ha practicado más de cien reacciones de Botelho, otras tantas de Rubino, y sobre todo, enti e intradermo reacciones con emulsión de bacilos de Hansen, tratando los lepromas por especiales procedimientos*».

104. — També *El Día*, el 17 de juny de 1932 i en el mateix article que hem comentat en la nota 103, informava sobre una conversa entre un dels redactors i un conseller de Fontilles on es recollien les acusacions a què ens hem referit.

de comportament a seguir dins del Sanatorio que regentaven. En aquell ambient no cabia cap tipus de manifestació, únicament les de caràcter religiós. Davant d'aquests fets era lògica una postura passiva del malalt que no veia cap eixida a la seua existència; si volia curar-se la lepra havia d'acatar la disciplina que se li imposava ⁽¹⁰⁵⁾.

Totes aquelles circumstàncies, probablement les pròpies informacions que poguera transmetre'ls Pablo Montañés, els van oferir noves perspectives, diferents a les que fins a aquell moment existien en l'interior dels murs de Fontilles: «la unión de diferentes sectores sociales en organizaciones de tipo sindical y político, por las que se podía participar con voz y voto en una nueva organización social, y poder exponer los problemas existentes con la finalidad última de resolverlos» ⁽¹⁰⁶⁾. De fet, els contactes entre Montañés i els malalts van continuar per mitjà de la correspondència que van arribar a mantenir després que el metge madrileny se'n va anar de Fontilles ⁽¹⁰⁷⁾.

En els mesos següents a l'agost de 1931 van coexistir i van conviure en la Leprosia «La Unión de Enfermos» amb les seues reivindicacions ⁽¹⁰⁸⁾ i els jesuïtes amb un règim disciplinari, imposant per base de tota convivència la predicada per la moral catòlica.

Persistia la separació entre homes i dones no només en pavellons diferents, sinó també amb una prohibició total de qualsevol connexió ni tan sols de paraula. Resulta evident que per a unes persones el món de les quals es reduïa a l'espai interior dels murs del Sanatori, resultava poc suportable aquesta separació de sexes sols i exclusivament per la condició de leprosos, estant condemnats de per vida a no poder tenir cap contacte amb el sexe contrari i donant per descomptat que era impensable que xics i xiques joves arribaren a casar-se. La malaltia de la lepra els imposava segon els seus rectors aquesta discriminació.

Els components de la Unió de Malalts creien que la intervenció de l'Estat canviaria la situació que fins a aquell moment havien suportat. Parlaven d'aquesta intervenció i coneixien les seues conseqüències. És per tant lògic pensar que Montañés els informara d'aquestes coses durant la seua estada i els marcara la intervenció estatal com a meta a aconseguir i allò per què havien de lluitar. I així l'acusa directament el President de la Junta de Govern ⁽¹⁰⁹⁾ en explicar que existia:

«una sociedad de resistencia fundada por los enfermos, guiados sin duda alguna por persona que reside fuera del Sanatorio, y que hace poco pasó varios días en Fontilles procurando captarse la simpatía de los enfermos

Diciembre, también llegó a este otro mundo (...) la «Huelga General» ha estallado en la leprosería el día 18 de diciembre de 1930, es absolutamente general por parte de los enfermos». Les reivindicacions eren fonamentalment sobre el que faltava en el matgatzem de roba. En la cuina, el pavelló de Santa Isabel, la granja, etc. El febrer encara continuava plantejada la vaga en un sector de malalts els que vivien en la granja avícola i encara que la resta simpatitzava amb l'actitud dels seus companys, finalment tot va acabar sense haver de lamentar cap desordre digne de ser esmentat especialment (Fontilles, febrer de 1931, p. 39).

106. — SANZ CAMPOS, I. (1990), «El moviment obrer» en *Història de País Valencià. Època Contemporània*. Barcelona, Edicions 62, vol. V, ps. 292-295.

107. — *El Día*, op. cit., en nota 103.

108. — A continuació transcrivim algunes d'aquestes reivindicacions amb el llenguatge propi de *El Día*, publicades el 17 de juny de 1932: «Las jóvenes leprosas hablaban de que les habían dicho que a pesar de estar enfermas podían casarse, que eso no estaba prohibido, y que si tenían familia el Estado las mantendría. Los varones ya decían que no querían Sanatorio de limosnas, que eran ciudadanos españoles y el Estado tenía obligación de atenderles. Los leprosos solteros también decían que el servicio de monjas en estos sitios ya es una cosa anticuada, no es propia de estos tiempos. Si el Estado se incautara del Sanatorio, desaparecerían las hermanas y sus trajes de hábitos y vendrían unas camareras y unas enfermeras seglares, con petos y delantales blancos, que vestirían a la moda, y aquí tendríamos una vista más agradable y otro modo de vivir»

109. — Acta de la Junta de Govern, sessió de 2 de desembre de 1931 (AAP).

105. — Hem d'assenyalar, això no obstant, que la revista *Fontilles* en el núm. de gener de 1931 (p. 18-20), amb una redacció ambigua i sense que hagem pogut contrastar els fets amb altres fonts, fa referència a una vaga general plantejada pels malalts. Podem llegir en la secció «Lo que falta en Fontilles» (*Fontilles*, gener de 1931, ps. 18-20): «que existe un problema planteado en Fontilles (...), por una parte no queríamos hablar de ello en la revista, para no proporcionar un mal rato a nuestros lectores; con todo, al fin nos hemos decidido a hacerlo (...) la noticia de los sucesos ocurridos en nuestra amada Patria a mediados del pasado mes de

[...], que las cartas de Pablo Montañés excitaban notablemente los ánimos de los enfermos a los cuales había encontrado muy alborotados el día anterior».

Des de la fundació del sindicat Unió de Malalts els membres de la Junta van intentar per tots els mitjans que els malalts que formaven part del sindicat eixiren del Sanatori i que aquest es dissolguera, i ho van expressar explícitament:

«no se podía acceder ni a la libre entrada de toda clase de prensa en el Sanatorio por estar opuesta a la moral católica y consiguientemente a los fines primordiales de la fundación del Sanatorio, ni a consentir funcionase dentro del mismo sociedad de ninguna clase de aspecto político o sindicalista».

Ja anteriorment havien intentat que diversos leprosos ingovernables eixiren del Sanatori, i és lògic pensar que eren els que estaven al front del sindicat, i demanaven:

«que procediendo de las provincias de Valencia y Alicante y a cargo de sus respectivas Diputaciones, solicitan de estas envíen un Delegado para que se enteren de la realidad con el fin de poderles expulsar por causa justificada».

En l'entrevista que va tenir lloc el 23 de novembre de 1931, entre el president de la Junta de Govern i l'inspector provincial de Sanitat, aquest manifestava el parer que:

«a los enfermos se les había de permitir la libre recepción de toda clase de prensa política y revistas ilustradas. Respecto a la disolución de la sociedad de resistencia o Sindicato formado por los enfermos, con libro de actas y recaudación de cuotas entre los asociados, manifestó que no debía de ser considerado clandestino sino público y oficial como correspondía a una asociación con reglamento aprobado por el Gobierno Civil».

A causa de tots aquests esdeveniments, diferents autoritats polítiques i sanitàries van visitar Fontilles i van mantenir viva la idea de la intervenció a través de la seua actuació ⁽¹¹⁰⁾. Entre les visites destaquen la de l'inspector d'Institucions Sanitàries Sadi de Buen, l'octubre de 1931. Posteriorment, l'inspector provincial de Sanidad, Sr. Ferragut, com a delegat del Govern, va realitzar diverses visites.

Davant d'aquesta situació d'ingerència progressiva per part de diferents estaments estatals, i pel temor del que en realitat ja devia ser un recel fundat que el Sanatori passara a mans de l'Estat, una comissió constituïda per persones que formaven part de la Junta de Govern es va desplaçar el 17 de desembre de 1931 a Madrid per a manifestar a la Direcció General de Sanitat que la Junta de Patrons, reunida a instància de la Junta de Govern de la Leprosia, havia acordat renunciar a les 100.000 pts. amb què l'Estat subvencionava a la Colònia Sanatori. L'objecte de la renúncia monetària era reclamar l'autoritat i la independència segons deien perquè:

110. — Podem veure un exemple en allò que deia el El Día respecte a les visites: «pudo observarse que el representante del Gobierno repetía las visitas con mayor frecuencia, hasta el extremo que en 8 días visitó Fontilles tres veces el Inspector Provincial de Sanidad de Alicante. Los consabidos enfermos, de día en día, respetaban menos a la Junta de Gobierno y al médico director al estar en trato tan frecuente con la autoridad sanitaria, la cual, al entrar en la Colonia Sanatorio, solía siempre marchar directamente a saludar a los enfermos».

«un gran grupo de enfermos integrados por los que constituyen la Unión de Enfermos, no querían respetar la autoridad de la Junta».

I així la Junta feia la queixa ja que l'Estat subvencionava el seu representant en la província, és a dir l'inspector provincial de Sanitat d'Alacant, era el que en realitat manava i disposava a Fontilles. I així ho creien també els malalts perquè atenien més a allò que aquest inspector deia sobre la conducta a seguir que a la disciplina que imposava la Junta de Govern de la Leprosoria.

Com veiem, les visites freqüents de les diferents autoritats posaven en dubte algunes de les mesures utilitzades per part dels qui regentaven el Sanatori, algunes de caràcter represiu. Entre aquestes hi havia les cel·les de càstig on es recloïa els malalts que incomplien algunes de les normes establertes pels responsables del Sanatori.

Els representants estatals recomanaven un nou tracte per als leprosos cosa que els va permetre guanyar-se ràpidament les seues simpaties. El dia 30 de novembre de 1931 visitava la leproseria de Fontilles, com ja hem indicat, l'inspector general d'Institucions Sanitàries. Una vegada finalitzada la visita d'inspecció aquest va manifestar a la Junta de Govern que:

«había de dar libertad a los enfermos en orden a recibir la prensa diaria y periódica; y que si había algún desorden o hubiese quienes perturbasen la paz del Sanatorio no se había de recurrir a la reclusión, sino dar cuenta al Juez correspondiente y estar a lo que él dispusiera».

En relació amb l'existència de llocs de reclusió en la Leprosoria, la Junta de Govern va manifestar a l'inspector d'Institucions Sanitàries, Dr. Sadi de Buen, «y se hizo notar con la presentación de documentos públicos que se le presentaron», que mai va entrar aquesta mesura ni en el pla dels fundadors ni en el dels continuadors de l'obra i que:

«si llegó la reclusión fue por orden de la autoridad; pues habiéndose fugado tumultuosamente el 5 de mayo de 1922 veintiún leprosos como protesta porque no se les permitía seguir el plan de curación de un señor cubano, vulgarmente llamado el curandero [...]; y no queriéndoles albergar en parte alguna por ser leprosos; ni pudiendo, según el Reglamento del Sanatorio ser readmitidos, la autoridad ordenó que se les encerrará en Fontilles, operación que llevó a cabo la Guardia Civil que allí les condujo».

Així mateix, en nom de la Junta de Govern i del propi Patronat van suggerir a l'inspector d'institucions sanitàries per a resoldre el problema plantejat,

«la facultad de admitir libremente a los que quieran acogerse a la caridad del Sanatorio y asimismo la de poder despedir a los revoltosos sin que tengan derecho a ser readmitidos. Y más en concreto, como entidad de carácter privado reconocida oficialmente por el Gobierno de España, poder regirse y gobernarse por su Reglamento propio, como se ha gobernado hasta

ahora con felicísimos resultados».

Una proposta com aquesta no va trobar resposta per part del Dr. Sadi de Buen, qui, segons consta en el llibre d'actes de la Junta de Govern, es va limitar a indicar:

«que el Gobierno se proponía atender al problema de la lepra y a reglamentar su curación y las instituciones a ellas dedicadas».

4.2 La disolució de la Companyia de Jesús

En mig de toda aquesta situació hem de considerar un altre factor que es va produir el 23 de gener de 1932, amb el Decret de Disolució de la Companyia de Jesús, i que va contribuir a augmentar la tensió dins de la leproseria. Analitzarem aquest fet com un motiu més dins de la complexitat del procés d'incautació.

Els jesuïtes comptaven amb una àmplia gamma d'obres benèfico-socials i entre elles la de Fontilles. En la seua publicació van editar, l'octubre de 1931 ⁽¹¹¹⁾, per a donar a conèixer les seues obres i la seua labor social a Espanya, llegim en l'apartat dedicat als leprosos:

«En las ciudades españolas que tienen sus leproserías más o menos rudimentariamente organizadas, acuden a ellas los jesuitas para consolar a los leprosos y prestarles atención espiritual [...] pero a todas supera la labor realizada en Fontilles.»

Utilitzaven diferents arguments per a lloar les grandeses de l'obra de Fontilles, tots en boca de respectables autoritats que hi van anar. Per descomptat que comparant-la amb les altres leproseries que hi havia a Espanya, «todas ellas en muy malas condiciones higiénicas» perquè no eren en realitat més que xicotets magatzems que solien albergar entre 15 i 20 malalts, Fontilles n'era la millor.

El testimoni més pròxim al període que estudiem és el del director general de Sanitat, Antonio Horcada, que va visitar la leproseria el 1929, i va afirmar que:

«lo más notable del Sanatorio de Fontilles no es precisamente la parte material, sino el carácter que la obra tiene. No sólo se ha atendido a la salud corporal; se ha atendido también, con no menos solicitud, al consuelo espiritual de los enfermos y sus familias».

La presència dels jesuïtes en la leproseria estava encaminada, como ja hem tingut ocasió de comentar, a buscar, sobretot, el reconfortament espiritual dels leprosos. El testimoni del mateix director general no deixava lloc a dubtes, així com el paper rellevant que jugava la faceta espiritual de la institució davant de la merament assistencial.

111. — *LOS JESUITAS en España. Sus obras actuales* (1931) 2a ed., Madrid, s. e.

Amb l'arribada de la República, tant a nivell de premsa com de partits polítics i a nivell social, s'inicia una campanya contra els ordes religiosos i amb especial animadversió contra la Companyia de Jesús. Es demanava l'expulsió o dissolució dels ordes religiosos, aquesta discussió va arribar al Parlament en redactar els articles de la Constitución relatius a la qüestió religiosa, i la part més dura és la que fa referència a la Companyia de Jesús, directament expressada en la Constitución en l'article 26. La mateixa Llei Constitucional imposava la dissolució i la confiscació dels seus béns ⁽¹¹²⁾. L'anticlericalisme que es deixa traslluir en algunes de les actituds dels malalts de Fontilles seria, en certa manera, reflex del que estava ocorrent a nivell de País, i per al conjunt de tota la societat.

En dissoldre's el gener de 1932 la Companyia de Jesús els jesuïtes se'n van anar teòricament de Fontilles i van abandonar els càrrecs que hi exercien. Però van continuar influint espiritualment per mitjà de les actuacions i postures que sobre la direcció de l'establiment mantenia la Junta de Patrons i la Junta de Govern del Sanatori. El president de la Junta de Govern s'expressava en aquests termes:

«con la honda pena que es fácil comprender, tenía que comunicar y explicar que desde el mes de febrero se había interrumpido la sucesión de los hermanos en religión de la Compañía de Jesús, como directores espirituales del Sanatorio, cargo que venían desempeñando desde su fundación en enero de 1909.» ⁽¹¹³⁾

A causa de l'entrellaçat, quant a la gestió, creat per les actuacions dels jesuïtes, les de la Junta de Govern i la mateixa Junta de Patrons, el més d'abril i des del Patronat d'incautació de Madrid dels béns de la Companyia se sol·licitava al president del Patronat de la leproseria la documentació que justificava la situació jurídica de la leproseria i del Patronat. Immediatament una comissió, en representació del Patronat, es va traslladar a Madrid, per a

«demostrar plenamente que la propiedad de los bienes de Fontilles es del Patronato de la Leprosería, sin que tenga nada que ver con ella la Compañía de Jesús.» ⁽¹¹⁴⁾

Com podem observar, i a pesar que jurídicament els jesuïtes no tenien cap responsabilitat en el govern de Sanatori, l'íntima relació que la Companyia de Jesús havia mantingut amb Fontilles i el procés de dissolució iniciat el 1931 va empitjorar l'ambient de tensió que es vivia en la leproseria i van accelerar la col·lectivització de l'assistència prestada als leprosos per la via de la laïcització i secularització.

4.3 Les mesures d'intervenció

Els incidents tornarien a aparèixer el març de 1932. Amotinament, insubordinació i actitud de rebel·lia dels malalts, tots aquests qualificatius van

112. — ARBELLOA, V. M. (1976), *La semana trágica de la Iglesia en España (1931)*, Barcelona, ed. Galba. L'obra analitza el que va ocórrer l'octubre de 1931, així com l'anticlericalisme que va impregnar la redacció de part de l'articulat constitucional i que va conduir al rebuig dels ordes religiosos i concretament de la Companyia de Jesús.

113. — BALLESTER, Joaquim (1932), «A nuestros lectores», *Fontilles*, març de 1932.

114. — *Fontilles*, abril de 1932, p. 58.

ser utilitzats per la premsa provincial i l'estatal per a explicar el que va ocórrer en aquell mes a Fontilles. El motiu podria ser el titular d'un diari: «En Fontilles siguen dominando los jesuitas» ⁽¹¹⁵⁾. Segons s'hi explica, aquest domini era sobre les consciències. En expulsar d'allí els jesuïtes havia quedat el que els malats anomenaven «*viejo Patronato*», els components del qual no volien perdre's el domini sobre els malalts. Però es consideraven en manifesta incompatibilitat amb les normes del Patronat i demanaven un règim civil «*de acuerdo con las nuevas orientaciones de España*».

Els leprosos van firmar un document col·lectiu demanant:

«la desaparición total de cuanto del viejo Patronato quedaba todavía en el Sanatorio, y un régimen completamente laico, que sólo atendiera a la parte higiénica y sanitaria de la leprosería».

En actitud pacífica i en manifestació ordenada van pujar fins al despatx del president de la Junta de Govern del Patronat per a exposar-li les seues queixes.

El president del Patronat es va alarmar i va donar compte a la Guàrdia Civil, sol·licitant auxili per a la seua seguretat personal. Va acudir el delegat de Sanitat del districte de Pego, que va aconsellar als malalts reintegrar-se a la normalitat. També hi va acudir l'inspector provincial de Sanitat, que va comprovar l'actitud correcta i tranquil·la dels malalts, que en cap moment havien eixit dels límits que el reglament de la institució marcava per als actes col·lectius. En arribar la Guàrdia Civil va estendre atestat, del qual es despenia que no havia passat res, ni hi va haver cap conducta violenta ni amenaçadora en els malalts. El president de la Junta de Govern afirmava tot el contrari i declarava que «*le cercaron los enfermos, que le amenazaron y que oyó algo de rociar con gasolina el edificio y prenderle fuego*».

Analitzant aquest succés és difícil afirmar que es tractava d'un «*brote de violencia por parte de los enfermos*» ⁽¹¹⁶⁾. Més bé creiem que es tracta d'una manifestació en contra del model d'institució que fins aquell moment havia estat vigent a Fontilles, clarament marcat per l'esperit que li havien imprimit els jesuïtes i que els malalts no acceptaven.

Aquell esdeveniment va provocar la visita del director general de Sanitat enviat expressament pel ministre. Quan va tornar a Madrid i va donar compte dels fets, es publicava una nota de premsa que informava de la inexactitud de les diferents informacions aparegudes en els mitjans de comunicació sobre el que va ocórrer a Fontilles, i especialment sobre la fugida dels leprosos, sinó que contràriament deia que no havia ocorregut res, i que els malalts estaven molt afligits i dolguts per aquestes informacions.

Es va ordenar obrir un expedient per a esbrinar qui havia divulgat o tingut interès d'escampar aquestes notícies tendencioses, perquè tenia la convicció que la informació tenia un origen sospitós.

La notícia havia estat acollida amb temor perquè informava que els malalts havien eixit del Sanatori, amb la intencionalitat d'escampar el seu mal. Aquest fet no tenia res de particular, perquè només mencionaven els pobles

115. — *El luchador*, 19 de març de 1932.

116. — Alguns diaris així ho qualifiquen, pel relat que fan del fet, com ocorre amb el *Diario de Alicante* de 23 de març de 1932, que afirma: «*Los lazarillos de la leprosería se amotinaron y se hicieron dueños del sanatorio, arrojando del mismo a las monjas diciendo que iban a constituir una colonia libre fundada en la familia. Después los leprosos marcharon hacia los pueblos vecinos repartiendo abrazos y besos a las personas que se encontraban e invitando a que les diesen la mano.*»

veïns de la Vall de Laguar. Més encara si tenim en compte que els habitants de les rodalies coneixien perfectament als malalts per l'estreta relació, generalment de tipus laboral, que mantenien amb ells, i estaven acostumats al seu tracte. Això no obstant, per aquells que no coneixien la zona ni la relació dels malalts amb el seu entorn, la informació periodística contenia una gran tendenciositat.

Però intercalada amb aquesta informació anaven altres missatges: que els malalts es van mesclar, refirint-se a homes i dones, i que aquestes últimes es van distingir en la revolta. Fet aquest que dona a entendre que la participació en les queixes aportades al president de la Junta de Govern del Patronat va ser important, i que les dones no van optar per una actitud passiva, sinó que, igual que ocorria en la resta de la societat, la seua participació en tot tipus d'actes era progressivament més activa. Concretament hi van participar 90⁽¹¹⁷⁾ malalts, 70 homes i 20 dones, dels 240 interns⁽¹¹⁸⁾ que hi havia en aquells moments, cosa que suposa un total del 37,5% de la població de malalts. Si tenim en compte que ni els que estaven en les infermeries, ni els xiquets, ni els vells van participar en la protesta, podem afirmar que va ser seguida per gran part dels malalts de manera personal i directa.

Al mateix temps es va dir que havien expulsat les monges del Sanatori. Sabem que no és cert perquè les monges van continuar alguns mesos més, com tindrem ocasió de comprovar.

Davant tots aquests fets, el març de 1932 el president de la Junta de Govern sol·licitava d'aquesta Junta l'autorització per a contractar *vigilants sanitaris* encarregats d'executar el que la Junta acordara⁽¹¹⁹⁾. D'altra banda, per si es produïen noves alteracions de l'ordre, la Guàrdia Civil va quedar concentrada a Fontilles des del dia 17 de març, a petició del Patronat⁽¹²⁰⁾.

En aquella mateixa data també es va acordar la publicació i repartiment d'un full informatiu dirigida a malalts i familiars amb les instruccions següents:

«El ideal de esta Junta de Gobierno sería no tener que recordar a los dependientes de esta Colonia-Sanatorio y menos a su población enferma los preceptos del Reglamento interior del mismo, ni tomar disposiciones que conforme a sus facultades se encaminen al buen orden, a la paz y a la confianza y buena armonía que entre todos y con paciencia debemos sufrir las flaquezas y pequeñas molestias que la convivencia trae siempre consigo pero como hay que vivir en la realidad y ella exige que se adopten algunos acuerdos para evitar aquellas molestias que puedan prevenirse y velar por el buen régimen del Establecimiento»⁽¹²¹⁾.

121. — En concret s'hi va aprovar el següent:

A. • «Las puertas principales de los Pabellones se cerrarán a las diez de la noche durante los meses de mayo, junio, julio, agosto y septiembre y a las nueve y media los meses de diciembre, enero y febrero.

B. • La observancia de las reglas de buena crianza en las relaciones entre los enfermos y los dependientes de la Colonia debe siempre regirse digo, exigirse y aún cuando se trate con personas de autoridad en la Institución, o que siendo ajenas a ella visiten el Establecimiento. A los infractores de estas reglas se les apercibirá de palabra y se dará cuenta a sus respectivas familias y a las Corporaciones que pagan sus estancias en este Establecimiento.

C. • No se permitirá la entrada de ningún enfermo en el pabellón donde se alberguen los de sexo diferente. Cuando algún enfermo lo estuviere de gravedad, a juicio del Médico Director y postrados en cama, se permitirá que le visiten sus padres, hijos y hermanos, acompañados siempre de una Hermana de la Caridad.

D. • Se prohíbe guisar dentro del arca de la colonia a los enfermos que en ella habiten y a las personas extrañas que vienen a visitarla.

E. • Queda terminantemente prohibida toda entrada o salida clandestina de medicamentos en esta Colonia-Sanatorio.

F. • Las faltas punibles o delitos que se cometan dentro de esta Colonia serán denunciados a la autoridad correspondiente, *cumpliendo con ello la Junta de Gobierno un penoso deber*.

G. • Como la permanencia de los enfermos en el Sanatorio es voluntaria por ahora, pueden en todo momento solicitar de la Junta de Gobierno su salida del mismo, aquellos que no estén conformes con el régimen interior del Establecimiento. Gandía para Fontilles, 12 de marzo de 1932".

117. — Acta de la sessió de 21 de març de 1932 de la Junta de Govern (AAP).

118. — *Trabajos del Sanatorio Nacional de Fontilles* (1934), op. cit. en nota 36, p. 316.

119. — Es va acordar contractar dotze vigilants en dos torns, per a dia i nit, encara que podia augmentar-se o disminuir-se segons les circumstàncies.

120. — Sessió de la Junta de Govern de 28 de març de 1932 (AAP).

A pesar de totes aquelles mesures es va produir un cert canvi d'actitud entre els responsables del Sanatori i van començar a ser més permisibles amb els malalts. A l'abril, un mes després de la protesta a la qual hem fet al·lusió, es van celebrar una sèrie d'actes festius en commemoració de l'aniversari de la proclamació de la República. L'organitzador va ser la Unió de Malalts amb l'autorització i l'aportació econòmica de la Junta de Govern del Patronat. Hi va haver una festa en el Sanatorio els dies 13 i 14, que consistia en cercaviles, la inauguració d'una bandera republicana confeccionada per les malaltes, una paella pagada pels components de la Unió de Malalts, un concert per la banda de música de Fontilles, un espectacle de la murga formada pels llatzarets i finalment una revetlla en homenatge a la República ⁽¹²²⁾.

Això no obstant, va durar poc la concòrdia entre malalts i Patronat. De nou, el mes de maig les notícies de la premsa són alarmistes, dient que els malalts protestaven pel funcionament de la Junta de Govern. L'oficial responsable de la Guàrdia Civil de Pego donava compte al governador civil,

«de que reunidos unos 70 enfermos, acordaron apoderarse de la cocina, ropero y clínica, por no estar conformes con el funcionamiento de la Junta encargada de regentarlos. Pedían una mejor atención en todos los servicios, pues los practicantes que allí había carecían de título y atendían mal a los enfermos, que de la farmacia estaba encargada una monja que tampoco tenía título y que se daba mejor trato a los que practicaban las atenciones religiosas que a quienes seguían sus inclinaciones laicas. Pedían que se nombrara personal con suficiencia y que el Gobierno interviniera directamente nombrando un médico director que fuera el responsable de los servicios que allí se prestaban» ⁽¹²³⁾.

La reacció de les autoritats va ser immediata. De fet, la primera normativa de caràcter intervencionista de l'administració sanitària de la República, en relació amb la Leprosia de Fontilles, va ser promulgada el maig de 1932 ⁽¹²⁴⁾.

Per mitjà d'una Ordre Ministerial, es facultava la Direcció General de Sanitat perquè poguera adoptar totes les

«medidas de intervención en el orden sanitario y administrativo que estimase necesarias para llevar la normalidad al sanatorio y para que éste cumpla de modo eficaz su misión de lucha contra la plaga leprosa».

Entre les raons que s'argumentaven en aquella Ordre per a justificar aquestes mesures es parlava de l'estat de manifesta incompatibilitat entre el Patronat de la Colònia-Leprosia Sant Francesc de Borja de Fontilles i els leprosos reclosos en aquest Sanatorio. Incompatibilitat expressada reiteradament, deia el text ministerial, i que havia obligat, davant el perill de greus alteracions de l'ordre, a tenir concentrada en l'establiment la Guàrdia Civil de la zona des del 17 de març, a petició del mateix Patronat,

122. — *El Luchador*, 8 d'abril de 1932.

123. — *El Luchador*, 17 de maig de 1932.

124. — Ordre Ministerial de 23 de maig de 1932 (*Gaceta* de 20 de maig).

«sin que a pesar del tiempo transcurrido acertase aquel a conseguir la pacificación del espíritu necesaria en toda Institución científica, pero más

aún en una Colonia donde habían de recluirse, en muchos casos para toda la vida, ciudadanos españoles que padecen un mal infectante del que no son responsables».

Aquest estat de coses -seguia argumentant-se en l'esmentat text- havia donat lloc a nombroses visites d'inspecció per part de les autoritats sanitàries, que van poder observar com *«aquella situación dependía más de la equivocada organización y gestión del Patronato que de la injustificada indisciplina de los leprosos»*.

Així mateix, s'argumentava que *«la falta de una adecuada ordenación científica»* era motiu de protesta i d'exclusió de tot tractament en la majoria dels malalts en convivència innecessària amb nombrós personal sà; açò, a més de les necessitats urgents que respecte a l'internament de nous malalts havien reclamat diverses diputacions, les quals sistemàticament van rebre una resposta negativa a les seues peticions, amb greu dany per a la salut pública, situació que obligava a resoldre de manera immediata el problema sanitari i administratiu que havia de seguir-se en el Sanatori.

També s'establien consideracions de caràcter econòmic, argumentat-se que l'*«elevada aportación económica del Estado»* (més de mig milió de pessetes des de 1926, per la reserva petitíssima de 10 llits), diputacions i municipis, havia arribat a ser en l'últim any de quantia molt superior als altres recursos i que aquestes contribucions havien estat sempre condicionades a una major o menor intervenció; *«facultad que no había sido ejercida por el Estado»*, que fins i tot va accedir a rectificar la classificació d'institució intervinguda, amb greu dany, com la situació actual demostra, per als interessos generals.

Finalment, s'argumentava que ja que *«la finalidad del Sanatorio no era de tipo benéfico»*, sinó fonamentalment de lluita contra una malaltia infecciosa de vertadera importància nacional, era a l'Estat a qui competia, pel seu inexcusable *«deber de protección de la salud pública»*, dictar les mesures i vigilar el rigorós compliment de les disposicions a tal fi encaminades.

A penes transcorregut un mes des de la promulgació de l'Ordre Ministerial que facultava la Direcció General de Sanitat per a intervenir, el Decret Ministerial promulgat el 23 de juny de 1932 ⁽¹²⁵⁾ disposava el pas de la Leproseria de Fontilles a una situació de dependència directa de l'Estat, amb el nom de Sanatori Leproseria Nacional de Fontilles, i sota la consideració d'Institució Sanitària de caràcter públic i estatal, que passava a dependre immediatament de la Direcció General de Sanitat.

L'Estat assumia el sosteniment financer i material de la institució i el compromís de consignar en els seus pressupostos generals les quantitats precises per a aconseguir-ho, si bé s'indicava que mentre que no s'establiren les fórmules per les quals havien de contribuir les diputacions provincials i els ajuntaments, es continuaria percebent les mateixes quotes que s'estaven pagant per l'estada dels malalts o les que es fixaren d'ara endavant.

La Direcció General de Sanitat es feia càrrec immediatament de l'establiment, així com de tots els efectes, béns i valors que li pertanyeren o li correspongueren, i es produïa el cessament immediat de la Junta de Patrons

125. — Gaceta de 25 de juny.

i la de Govern. La mateixa Direcció General havia de proposar la conducta a seguir respecte a aquests valors i establir, en un termini de tres mesos, les normes i reglaments que s'estimaren convenients per al funcionament del centre.

També en aquest cas, tal com havia ocorregut amb l'anterior Ordre Ministerial del mes de maig, el Decret contenia tot un preàmbul destinat a exposar les raons que havien conduït al Govern de la República a la intervenció i incautació de la Leprosoria. Es tornava a insistir en els arguments que ja hem comentat més amunt.

4.4 Les reaccions davant la intervenció

A partir d'aquell moment les reaccions de la premsa poden concretar-se en dues posicions oposades, representades per les postures que van mantenir dos diaris: *El Luchador*, col·laborant amb l'explicació oficial i *El Día*, oposat a la intervenció.

En el primer diari ⁽¹²⁶⁾ es reproduïx un escrit del doctor José Sánchez Covisa, després de la visita, que diu:

«que en el Sanatorio se habían cometido trascendentales errores de organización. Un estrecho concepto religioso y una idea de la lepra que corresponde al concepto bíblico y al criterio medieval, han convertido una institución que debiera ser remanso de paz y de sosiego, en foco de indisciplina y de desorden. Los pobres leprosos desatendidos como ciudadanos, reclusos y apartados como terrible foco de contagio, han exigido asistencia médica, libertad compatible con su dolencia, expansión para su espíritu maltrecho y dolorido y sobre todo un poco de amor y de justicia.

En nuestra visita hemos tenido ocasión de comprobar lo justificado de sus quejas, la limitación de sus aspiraciones, la bondad de sus sentimientos.

El leproso es por regla general un enfermo resignado y humilde, por la tradición secular que le acompaña, por las maldiciones históricas [...] por el horror que siempre ha inspirado y que desgraciadamente inspira todavía, el pobre enfermo se siente abandonado de protección y necesita, como ningún otro ser atendido con cariño y cuidado, con solicitud.

La idea feliz de crear la leprosería de Fontilles no ha tenido plena i fecunda realización. No se ha creado un establecimiento al servicio de los leprosos, una colonia para esparcimiento de los enfermos, un servicio médico para cuidar y aliviar sus dolencias, un personal administrativo para atender con celo y sobre todo con cariño las necesidades de los asilados.

El criterio equivocado de sus organizadores guiados por un celo religioso que llega a los límites del fanatismo ha creado un establecimiento en el que los enfermos objeto de su creación, viven reclusos en la tercera parte de la total extensión de la colonia, el resto de esta, indica su destino con numerosos carteles que dicen caminos para sanos y que representan el eco de las implicaciones bíblicas que surgen en el siglo XX, para asombro de los espíritus comprensivos y conocedores del problema de la lepra.

126. — *El Luchador*, 27 de maig de 1932.

La institución religiosa que ha dirigido la leprosería ha creado con arte propio un establecimiento espectacular al que sirve de entrada un espléndida hospedería para sanos. En ella han vivido numerosas personas que desde los balcones miradores han contemplado las bellezas del paisaje [...]. Con asombro hemos visto en una leprosería de moderna instalación verdaderos calabozos para los pobres enfermos que en muchas ocasiones han sido habitados.

Las autoridades sanitarias van a modificar totalmente la organización del sanatorio y a cambiar el régimen científico y sanitario teniendo en cuenta, en primer término el bien de los enfermos.

Que nadie vea en estas medidas del Gobierno un criterio sectario que no existe, sino un deseo de restablecer el orden y la disciplina alterados por una dirección equivocada y por encima de todo un sentimiento de humanidad y de amor al pobre enfermo.»

Les interpretacions d'*El Día* sobre aquells esdeveniments van aparéixer més tard, a finals de maig de 1932 i generalment reproduint el que publicava el *Diario de Valencia*. El 31 de maig contestaven a la versió oficial donada pel doctor Sánchez Covisa, després de la seua visita al Sanatori, i el qualificaven de relat tendenciós i afegien «*que si existía descontento era por la desaparición de la institución religiosa*». Els redactors d'*El Día* diuen que

«habían visitado el sanatorio sin perjuicio y sin fines políticos, como el doctor Covisa, cuyo sectarismo era sobradamente notorio».

La defensa explícita de l'anterior sistema dels jesuïtes, la podem observar en les pàgines d'*El Día*, amb diferents articles com el del doctor Royo Villanova, titulat «*Hermano leproso*»⁽¹²⁷⁾. El publicat el trenta de juny de 1932 per Leopoldo Trenor sota el títol de «*La incautación de Fontilles*», article que a més de donar la seua versió sobre la incautació acaba dient:

«que todo el decreto es el mayor elogio de la leprosería, lo que el Estado no supo hacer lo hicieron esas Juntas».

Al mateix temps alabava la valencianitat de tots els que fins aquells moments havien aconseguit «*esa obra tan valenciana, que redimió España de la vergüenza nacional de la lepra*», davant del que ell qualifica d'«*absorción por el centralismo del señor Director General de Sanidad, D. Marcelino Pascua*».

4.5 La Leproseria en el moment de la intervenció

La situació en què van trobar la Leproseria els nous responsables queda reflectida en l'escrit que el 13 de novembre de 1932 realitzava el primer director (després del Decret d'intervenció, i bon coneixedor de la situació de Fontilles pels seus anteriors contactes i estades al Sanatori), Pablo Montañes,

127. — *El Día*, 11 de juny de 1932. S'hi diu: «*en tiempos franciscanos, los viandantes se veían sorprendidos por tañidos rajados, con manos mutiladas que zarandeaban grandes cencerros [...]. También hoy como en el medievo andan por ahí esparcidos los leprosos [...]. Acabo de encontrarme uno de ellos apoyado en uno de esos mástiles que rezan CNFE, [...].*»

per a enviar-li'l a l'aleshores director general de Sanitat, Marcelino Pascua Martínez. Es tractava d'un informe de caràcter confidencial sobre l'estat en què es trobava l'establiment en la data de la intervenció per l'Estat ⁽¹²⁸⁾.

L'esmentat director s'havia fet càrrec de la Leprosèria, per ordre del ministre de la Governació, el 4 de juny de 1932, setmanes abans que es realitzara la incautació definitiva. La primera mesura que la nova direcció va haver de posar en marxa va ser resoldre el problema plantejat per la presència de la Guàrdia Civil, «encargada de mantenir el orden e imponer el temor en el recinto», així com per la presència d'una vintena d'homes pagats, que sense exercir una funció legal imposava el respecte en l'interior («llevaban una cinta amarilla como distintivo y se les llamaba guardia amarilla o vaticana»). La Guàrdia Civil va ser retirada i disolta, mentre que la guàrdia groga va ser despatxada immediatament.

L'ambient que es respirava, indica l'informe, era de por, desconfiança i intranquil·litat. Situació provocada, fonamentalment, en opinió del director en funcions, per l'odi que tenien els malalts als antics patrons que dirigien el Sanatori, i les seues raons havien de buscar-les en els càstigs i en l'abandonament i detestable marxa de la institució, com ja s'havia denunciat en el Congrés i en la premsa.

Altres mesures d'aplicació immediata que es va posar en marxa per la nova direcció va ser la de suprimir les tanques de filferro que separaven el lloc destinat als malalts sans, així com suprimir les portes de ferro que tancaven els llocs acotats per a ús exclusiu dels sans. De fet en l'informe es denuncia que els malalts només ocupen la dotzena part del terreny del Sanatori (segurament no el millor) i que la resta, i el millor i més esplèndid, estava destinat a:

«uso y abuso exclusivo de los sanos, padres Jesuitas, monjas, visitantes y turistas amigos, unos en plan de ejercitantes, otros atraídos para las consabidas limosnas».

En relació amb les peticions formulades pels malalts, l'informe assenyala que la prioritària era l'acomiadament immediat de tot el personal que amb anterioritat a la intervenció de l'Estat realitzava serveis en la institució. Encara que la petició dels malalts revestia caràcter d'urgència, la nova direcció s'hi va enfrontar i es va negar a posar en marxa una mesura d'aquestes característiques, per més que, com ja s'indicava en l'informe, el professor Sánchez Covisa, membre de la comissió que sota la presidència del doctor Sadi de Buen havia visitat dies abans el Sanatori, haguera afirmat davant de la premsa la conveniència d'aquesta mesura.

Les raons argumentades pel doctor Montañés per a negar-se a portar a terme l'acomiadament de tot el personal eren de dos tipus. En primer lloc, la injustícia que es podia fer amb aquelles persones que podien ser mereixedores de continuar en el càrrec. En segon lloc, la necessitat que el Sanatori seguira funcionant i prestant serveis, ja que si es produeix un acomiadament tan massiu i violent no disposien de solucions alternatives.

El blanc principal de les protestes, recull textualment l'informe, el

128. — INFORME CONFIDENCIAL SOBRE EL ESTADO DE LA LEPROSERÍA DE FONTILLES EN EL MOMENTO DE LA INTERVENCIÓN POR EL ESTADO, (1932), Fontilles, Mss, 26 ps. mecanografiades. Documentació procedent de l'arxiu personal de Marcelino Pascua Martínez, cedida molt amablement per José Guillén.

constituïen les germanes franciscanes encarregades de l'assistència als malalts. El director en funcions realitza un repàs de les activitats i dels serveis que eren responsabilitat de les germanes.

En descriure la infermeria parla d'abundants xinxes que plenaven els llits dels malalts, «*quienes impasibles y vencidos se habían acostumbrado y no daban demasiada importancia a tanta suciedad y molestia*».

No es feia cas dels receptaris de cuina i repartien el menjar a gust de les germanes («*beneficiando a individuos conocidos y destacados por su asistencia a prácticas religiosas*»). El mateix ocorria amb la farmàcia, on els purgants receptats no feien efecte i els medicaments eren repartits arbitràriament.

Pel que fa a l'armari rober, un altre dels serveis a càrrec de les germanes, s'indica que l'única roba que repartien, als qui no la portaven de casa, era la que procedia de donatius de robes que havien «*pertenecido a enfermos tuberculosos o de otras enfermedades*» i que els familiars d'aquests solien enviar al Sanatori.

Les germanes franciscanes abandonaren el sanatori el 24 de juny de 1932 ⁽¹²⁹⁾, després d'haver estat requerit l'arquebisbe de València («*Jefe supremo de ellas*»), i d'haver visitat el Sanatori la superiora general i el Consell de les Germanes Franciscanes a les quals se'ls va exposar tot allò que s'havia reflectit en l'informe.

Una vegada despatxades les germanes, l'informe presentat per la nova direcció mantenia «*la tranquilidad se afianzó de manera extraordinaria*».

En l'informe es fa referència detallada d'algunes de les mesures que amb caràcter d'urgència hagueren de posar-se en marxa. No sols es va intentar corregir la plaga de xinxes i altres brutícies traslladant els malalts a llocs nets i adquirint nous llits de ferro que supliren els de fusta que encara hi quedaven, sinó que amb l'ajuda de malalts útils es va organitzar una brigada de neteja que al llarg de dos mesos va estar retirant diàriament una trentena de carretades de brossa a banda de la neteja quotidiana.

Els serveis de repartiment de menjars en el menjador i les infermeries, neteja de sales, llits, pavellons, passejos, robes, safareig, etc., van passar a mans dels malalts útils que rebien una xicoteta compensació per les seues activitats.

Es va posar en marxa la granja i es van habilitar i posades en producció unes tres hectàrees de terra amb l'objectiu de proporcionar verdures hortalisses, farratges, etc.

Pel que fa a l'alimentació dels malalts, l'informe assenyala el següent:

«la que antes tenían los enfermos era escasa y mal condimentada, suplida personalmente por el mismo enfermo con víveres que compraba o le suministraba la familia».

En l'aspecte mèdic i assistencial, l'informe presentat manifestava que els tractaments i l'assistència eren nuls,

«Los enfermos [...] declaran que el médico director en los muchos años que estuvo no visitó las enfermerías mas que dos veces. Hacía una visita semanal de unos treinta minutos) ⁽¹³⁰⁾ [...] no había una historia clínica bien

129. — INFORME CONFIDENCIAL (1932) op. cit., en nota 130, p. 10.

130. — Aquest darrer extrem ens l'han confirmat a través de la història oral persones que havien tingut relació amb el Centre. D. Mauro Guillén, antic director del Sanatori, s'hi traslladava una vegada per setmana des de València. Arribava en tren fins l'estació del Verger, lloc on era recollit pel carruatge del Sanatori. El mateix dia de la seua arribada empenia camí de tornada.

hecha, no existía fonendoscopio ni conocían un aparato para medir la tensión arterial [...] No existía ninguna clase de terapéutica, ni había otros medicamentos que las recetas caseras y los empirismos de las monjitas, como por ejemplo un líquido que llamaban *amparador* para lesiones de la piel [...] y por si fuera poco todo lo expuesto, el único microscopio que existía no funcionaba y no lo sabían».

L'aspecte de l'assistència mèdica va ser un dels primers a corregir-se. A més de tractar els malalts amb esters dels àcids grassos d'oli de xaulmogra en càpsules injectables, es comptava amb l'ajuda de cinc practicants i amb la presència de dos metges, a més del farmacèutic resident que es va fer càrrec de la farmàcia.

En realitat el tractament que es va aplicar era el mateix que s'havia aplicat d'ençà la dècada dels anys vint i en tenim notícies a través de la revista *Fontilles*, tal com hem tingut ocasió de comentar. Desconeixem les raons per què es va abandonar el tractament i es va arribar a les lamentables condicions denunciades per Montañés.

Pel que fa al règim interior del Sanatori i la vida social dels malalts, la nova direcció va fomentar la societat que els malalts tenien constituïda, de manera que van ser els propis leprosos els qui van nomenar delegats dels serveis de menjador, cuina, pavellons, neteja, infermeria, rober, treballs de camp, etc. També, i a fi de corregir l'analfabetisme, es va posar en marxa una escola d'adults, a més d'altres iniciatives com la encaminada a dotar el Sanatori d'una ben nodrida biblioteca.

Per últim, l'informe fa referència, per un costat, a la sempre polèmica qüestió de la pràctica religiosa i, per un altre, als canvis operats en les actituds dels propis malalts.

Abans en matèria religiosa, l'informe afirmava,

«existía una absoluta y cerril intransigencia hasta el punto de que cuando alguno faltaba a la iglesia se le administraba un purgante, porque no podía faltar a las prácticas religiosas más que estando enfermo, y si protestaba era encerrado en la cárcel» ⁽¹³¹⁾.

En la nova situació s'imposava, i així ho recollia l'informe, una neutralitat i llibertat absolutes en la matèria ⁽¹³²⁾.

En opinió del nou director, els malalts no deixaven de mostrar la seua satisfacció davant la nova situació. Actitud que quedava reflectida en l'absència de fugides:

«antes estaban entre alambradas, tenían las puertas cerradas, porteros y vigilantes [...] se escapaban por docenas. Hoy sin alambradas, con las puertas abiertas, sin portero, ni vigilantes, no se marcha ninguno, más bien sucede que ingresan sin avisar y sin documentación atraídos por las noticias que unos y otros se transmiten» ⁽¹³³⁾.

131. — INFORME CONFIDENCIAL (1932) *op. cit.*, en nota 130, p. 25.

132. — Pel testimoni oral de M. S., malalta ingressada a Fontilles des del 24 de juny de 1933, sabem que durant el període republicà els xiquets i xiquetes que així ho desitjaven podien prendre la primera comunió.

133. — INFORME CONFIDENCIAL, (1932) *op. cit.*, en nota, 130, p. 25.

Una vegada intervinguda la Leprosoria per part de l'Estat es va procedir a cobrir la plantilla que havia de prestar servei en la institució. Per una Ordre

Ministerial de 4 de gener de 1933 ⁽¹³⁴⁾, es convocava concurs de mèrits, entre els funcionaris de la Direcció General de Sanitat, per a cobrir la plaça de director del Sanatori Leprosia Nacional de Fontilles.

Aquell mateix mes de gener, en una altra Ordre Ministerial de 26 ⁽¹³⁵⁾, es convocaven concursos per a la provisió de places que havien de completar la plantilla del Centre: un subdirector (metge cap del laboratori), tres metges consultors (oftalmologia, otorrinolaringologia i odontologia), dos metges-residents (per un període de cinc anys, prorrogables a altres cinc), un farmacèutic, un secretari -auxiliar de la direcció-, un mosso tècnic de laboratori -cap del personal subaltern-, un practican en cap i tres practicants.

Aquestes places van ser cobertes successivament al llarg de l'any 1933 i els primers mesos de 1934. Com ja hem indicat, el primer director de la Leprosia després de la intervenció va ser Pablo Montañés, fins que el setembre de 1934 va ser substituït per Pablo García Berasategui.

5. CONCLUSIONS

Els resultats de la investigació que acabem de presentar manifesten que la col·lectivització de l'assistència prestada als malalts leprosos va contribuir a desestigmatitzar la malaltia. De fet les noves autoritats responsables del Sanatori, no li reconeixien més que una finalitat científica, mèdica, sanitària i social ⁽¹³⁶⁾.

La intervenció del Sanatori per part de l'Estat no es pot abordar sense relacionar-lo amb l'aparició del règim republicà que des d'abril de 1931 s'havia instaurat a Espanya. La investigació posa de manifest com un canvi a nivell històric-polític general pot afectar a una institució com la de Fontilles.

El paper exercit per la Companyia de Jesús en el Sanatori de Fontilles va fer que en el procés d'intervenció de la Leprosia i en la polèmica que va suscitar jugara un paper fonamental la reacció anticlerical que es vivia a l'Espanya del moment. Circumstància que va accelerar el procés de laïcització de la institució i, a més, en va facilitar el caràcter exclusivament sanitari i el seu procés de secularització ⁽¹³⁷⁾.

Cal destacar el paper exercit pels diferents mitjans de comunicació en tot el procés d'intervenció. La publicació d'articles periodístics sobre el món oblidat dels leprosos, reclosos entre els murs que envoltaven el Sanatori i que són el símbol visible de la necessitat de la societat de tancar els anomenats llatzarets, va servir per a desencadenar les nombroses visites i inspeccions portades a terme per les autoritats polític-sanitàries. De fet les visites van coincidir amb la publicació de notícies «alarmistas» referides a Fontilles i als malalts leprosos.

Per últim, cal esmentar la qüestió que hi ha en el transfons de la polèmica i les opinions trobades que va suscitar la intervenció estatal. Ens referim a la interrupció que aquella mesura va suposar en el *modus vivendi* de la Leprosia de Fontilles, i del esperit que des de la seua fundació, i sota la influència dels jesuïtes l'havia significat: el manteniment d'una institució sols i exclusivament

134. — Ordre Ministerial de 4 de gener de 1933 (Gaceta de 8 de gener).

135. — Ordre Ministerial de 26 de gener de 1933 (Gaceta de 29 de gener).

136. — MONTAÑÉS, Pablo (1934). Pròleg. En *op. cit.*, nota 36, ps. 9-13.

137. — En un article publicat en la revista *Fontilles* el desembre de 1942, comentant la reprivatització que s'havia produït com a conseqüència del Decret de 24 d'octubre d'aquell any, es feia referència al procés d'incautació de la Leprosia que havia tingut lloc el 1932. S'afirmava que les lluites i tribulacions de Fontilles havien començat quan es va iniciar la persecució sectària contra la Companyia de Jesús «y no es de extrañar, ya que Fontilles es una de sus hijas predilectas, que tenía que resultar mal herida cuando fue maltratada la madre. Incautación, despojos, destrucción de toda la vida de paz y de sosiego cristiano, a la sombra de la Cruz, que también se vió arrancada y destruida, culminando todo en el intento de profanación de la tumba del P. Ferris y demolición y deguello de su estatua [...] como consecuencia de todo ello, desorden, confusión y por qué no decirlo, un recrudescimiento de la terrible dolencia en los enfermos...».

de la caritat, regentada pel Patronat creat amb l'exclusiu fi de dirigir-la i aliena a qualsevol ingerència exterior ⁽¹³⁸⁾.

6. A MANERA DE RECAPITULACIÓ

Som conscients que han quedat molts interrogants sense respondre. Tal vegada un dels més importants fa referència a les raons que van determinar el progressiu grau de deteriorament en el funcionament del Sanatori, i que provocaren la intervenció de les autoritats de la República. En futures investigacions caldrà no sols estudiar, com ja hem assenyalat, en quina mesura es va materialitzar el model assistencial, que va començar a funcionar el 1932, o com va tindre lloc el procés de reprivatització del Sanatori, sinó que també serà necessari aprofundir en un coneixement més complet de la història institucional de Fontilles en les primeres dècades del segle i, de forma especial, en els anys immediatament anteriors al moment de la intervenció.

El model assistencial, posat en marxa el 1904 per aquell grup d'homes que constituïen el primitiu Patronat, va permetre, sota la direcció del P. Ferris, donar una resposta més que digna a un problema que fins aquell moment havia estat oblidat i ignorat pel conjunt de la societat i pels seus dirigents. Però no resulta menys cert que aquella mateixa societat va evolucionar. Evolució no exempta d'entrebancs i dificultats, dins d'un període històric caracteritzat, sobretot, més per la crispació i l'enfrontament que pel diàleg i la pau social. Allò que en altres circumstàncies haguera estat objecte d'una desitjada i fructífera col.laboració, es va convertir en un episodi més en la conflictiva història social de la Segona República.

És precisament la reconeguda capacitat que la història té per a ajudar-nos, des d'un bon coneixement del nostre passat, a entendre millor el present i encarar amb garanties el futur, el que ens ha motivat a dedicar-nos a investigar un tema com aquest.

AGRAÏMENTS:

Els autors del treball volen agrair al Dr. José Terencio de las Aguas (Director-metge de Fontilles) i a Antonio Guillén Martí (President de la Junta de Govern del Patronat Sant Francesc de Borja) la seua inestimable col.laboració i ajuda; a José Puchol Catalá, Luis Peretó i Maruja Sánchez els seus valuosos testimonis; i a tot el personal de Fontilles i de les oficines del Patronat a València, les atencions que en tot moment ens han prestat. Així mateix, volen deixar constància del seu agraïment als doctors Jon Arrizabalaga i Enrique Perdiguero pels seus comentaris, idees i suggerències; i al Servei Tècnic de Normalització Lingüística de la Universitat d'Alacant el seu esforç i col.laboració.

138. — En el mateix número de la revista *Fontilles*, corresponent a desembre de 1942, i esmentat en la nota 139, es fa el següent comentari:

«Fontilles recupera su plena personalidad y su característica, aquella característica singular y específica de nuestra Leprosiería que hizo que uno de los mayores bienhechores de Fontilles, [...] bautizará este rincón de España con aquella singular palabra «El Otro Mundo». Y es que Fontilles es un mundo en el que todas las cosas se ven de diferente manera que el mundo de allá, un mundo exclusivo para los enfermos, que aquel mundo de allá arroja de sí, y en el que solamente pueden convivir con ellos los que les aman por amor de Dios [...]. En Fontilles, una especie de solemne silencio de muerte se extiende, dando a todo un tinte especial; pero en donde lo preside todo y lo vivifica todo Jesucristo Nuestro Señor que ampara a sus hijos y cuanto más enfermos, despreciados y olvidados, más y más; que vive en medio de la Colonia-Sanatorio para cobijar a los que en él moran; y que desde su trono de Fontilles irguiéndose por encima de los montes que lo rodean dice a cuantos viven el mundo de allá, como un saludo de salvación: cualquier cosa que hiciéreis por uno de estos pequeñuelos, desgraciados, abandonados, a mi me lo hacéis.

Pues bien esta es la característica que hoy recobra Fontilles, que empieza a vivir de nuevo confiando exclusivamente en la CARIDAD. Así nació Fontilles y así creció y se desarrolló; ésta debe ser, pues, su vida. Porque la caridad cuenta con el mayor tesoro, con Dios Nuestro Señor: Fontilles es su OBRA».